

zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

Nr. 3

1994

17. årg.

Zise, også skrevet cise og sise, er på ældre dansk den folkelige betegnelse for accise.

Før omkring 1660 omfattede accisen en broget buket af forbrugsafgifter og forhøjelsestold. Herefter betegnelsen accisen officielt kun en havneafgift, mens forbrugsafgifterne benævntes konsumtion. I den folkelige bevidsthed hang betegnelsen accise imidlertid fast ved forbrugsafgifterne og anvendtes i vid udstrækning synonymt men konsumtion (jf. »accisebod« i stedet for »konsumtionsbod«).

Medlemsskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattehistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K. Kontingentet er 60 kr. årligt for enkeltpersoner, 500 kr. for institutioner og firmaer. Bibliotekssabonnement på ZISE koster 60 kr. pr. årgang og tegnes samme steds. ZISE udsendes tre gange årligt med ca. 40 sider pr. hæfte.

ZISE - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift, er medlemsblad for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsen består af følgende medlemmer:

*Told- og Skattedirektør Carsten Jarlov (formand)
Fuldmægtig Gunnar Jacobsen (sekretær)
Fuldmægtig Henrik Landt (sekretær)
Funktionschef Karin Christensen, Aalborg (kasserer)
Dr.phil. Anders Monrad Møller (redaktør)
Dr.phil. Henrik Becker Christensen (næstformand)
Direktør Kaj Elkrog
Ekspeditionssekretær Aage E. Hansen, Padborg
Direktør René Mikkelsen
Regionschef J. Winther Knudsen, Odense*

*Manuskripter, der ønske optaget i Zise, sendes til redaktøren Anders Monrad Møller, Grønnemose Alle 18, 2400 København NV eller sekretæren Gunnar Jacobsen,
Told- og Skattehistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K.
Manuskripter bør – om muligt – være maskinskrrevne, med stor linieafstand og bred nargen. Tekst indskrevet på diskette er en særdeles velkommen mulighed, men det foreslås i så fald at kontakte redaktøren.
Forslag til illustrationer og billedtekster må meget gerne medsendes.
Redaktionen påtager sig dog intet ansvar for indsendte manuskripter, og forfatteren bedes derfor beholde en kopi.*

Redaktøren af dette nummer er dr.phil. Mikael Venge

ISSN 001 05-8355
Lay-out: Dorte Falcon Møller
Tryk: Wadmann Bogtryk/offset, Thisted

Sagn og krigstid

Besættelsestiden har sat sig mange spor i Zises spalter. I dette nummer er turen kommet til Vagn H. Vinje, en flittig bidragsyder gennem årene. Vinje har tidligere skildret sit første år - 1945 - i det københavnske toldvæsen (se Zise 1985, 2) og turnustjenesten i hovedstadens toldkontroller og vejerboder i efterkrigstiden (1988, 2 og 1989, 3). Her får vi forhistorien, årene som toldelev, anskuet på mørk baggrund. Omvendt kan eftertiden undre sig over hvor meget, der trods alt fungerede under den tyske besættelse.

Selskabet har netop publiceret Ole Degns »nøgle« til toldarkiverne i landsarkiverne.

Bogen kommenteres kyndigt af Claus Rafner.

Fhv. departementschef Paul Gersmann, der døde i sommer, mindes i en artikel af fhv. tolddirektør C.A. Nielsen.

Endelig har undertegnede benyttet lejligheden til at kvittere for et lidt vemodigt come back eller gæstespil. Skrivedamerne, der forsødede en redaktørs tilværelse først i 1980'erne, viste sig at være sporløst forsvundet! Ellers har redaktørjobbet været en fryd, ikke mindst det gode samarbejde med de mange glimrende skribenter blandt toldere og skattefolk. Fra nytår 1995 står Anders Monrad Møller atter ved Zises ror.

Mikael Venge

Vicetoldinspektør, senere toldkonsulent Vagn H. Vinje (født 1924) har skildret sin elevtid, der foregik under den tyske besættelse.

En side af Saxos originale manuskript, fundet i den franske by Angers. Stedet skildrer kong Skjolds tvekamp med den tyske kæmpe Skate om den skønne, sachsiske prinsesse Alvilde. Tvekampen, der udkæmpedes i hele den danske og tyske hær påsyn, førte til, at sachserne blev skatskyldige til den danske konge - et hyppigt gentaget træk i Saxos sagnhistorie og et typisk udslag af hans nationale selvhævdelse.

Sagnskatter hos Saxo

af Mikael Venge

I en vis forstand er Saxo en næsten ukendt skikkelse. De få ydre kendsgerninger om hans liv, der står fast, er hurtigt opregnet. Han hed velsagtens egentlig Sakse, men hans navn er kun overleveret i den latinske form. Navnet var ikke ualmindeligt i den ældre middelalder og sigter næppe til afstammningen. Tværtimod præges hans værk af en stærk uvilje mod alt sachsisk, der velsagtens bundet i rivaliseringen mellem sachserhertugen Henrik Løve og Valdemar den Store på hans egen tid. Saxo eller Sakse var så dansk og national som nogen.

Han skrev sit store værk om Danmarks historie i de sidste årtier af 1100-tallet og levede nogle år ind i 1200-tallet. Både hans fader og bedstefader havde tjent de danske konger i det bevægede tidsrum omkring borgerkrigene i 1150'erne. Selv var han nært knyttet til ærkebiskop Absalon og skrev ikke mindst sit værk som en enestående hyldelse til ham, men det nåede ikke at blive fuldendt i Absalons levetid. Værket slutter ellers i 1184 med sejren over den pommerske hertug Bugislav, slutstenen på kampen mod venderne, som Saxo skildrede meget udførligt. Kun spredte antydninger røber, at værket først blev fuldendt ind i 1200-tallet.

Saxo har tilhørt Danmarks absolutte overklasse. Som søn af velstående forældre er han blevet sendt til Paris og måske andre udenlandske lærdomssæder for at tilegne sig akademisk dannelse. Om han efter hjemkomsten har tjent kongen eller ærkebiskoppen er uvist. Det sandsynligste er vel, at han formelt stod i Absalons tjeneste, men meget hurtigt fik mulighed for at koncentrere sig om det store værk, som han viede sit liv.

Altså en stuelærd klerk? Mens personen Saxo er nærmest totalt ukendt, kender vi til gengæld historikeren og mennesket særdeles godt. Værket vidner om en bidsk og nøgtern personlighed med et yderst indgående kendskab til livet og menneskene. Visse særpræg kan skelnes. Det nationale er allerede nævnt. Hertil kommer som det mest iøjnefaldende et udpræget aristokratisk sindelag iblandet en jeronimusk vrissen over nymodens sæder og blødsødenhed. Krigeriske bedrifter står som idealet, mens bøndernes smålige bekymringer for den hjemlige arne finder ringe genklang hos ham.

Saxos aristokratiske sindelag er dog ikke ensbetydende med, at han foragter bønderne. Tværtimod priser han »ærligt bondearbejde« på bekostning af mindre hæderlige bestillinger. Oversat til vor tids politiske spektrum må han nok placeres yderst til højre. Bondenæringen, der frembringer føden ved svedigt arbejde ikke så fjernt fra krigerhåndværket, prises, mens bureaukrater og forretningsmænd er ham vederstyggelige.

Om en navnkundig, dansk viking, Odd, hedder det med Saxos sympatiske tilslutning: »Lige så grum han var imod købmænd, lige så mild var han imod bønder. Thi han agtede dem, som kørte ploven, langt højere end dem, der drev handel, og foretrak langt dem, der nærrede sig ved ærligt bondearbejde, for dem, der lagde sig efter smudsig vinding«.¹

Selvfølgelig må man huske, at Saxos værk i meget høj grad er litteratur, og at mange formuleringer er dikteret af en kunstners ønske om at divertere og brillere. At tanken om kontrasten mellem bondens ærlige dont og embeds- og handelsmænds ret beset para-

sitære virksomhed stikker dybt hos ham ses dog af den festlige beretning om Stærkodder.

Da denne gæve kæmpe, noget nær Saxos ideal, ligger hårdt såret på kamppladsen efter at have gjort det af med ni modstandere, lader Saxo for at karakterisere Stærkodders menneskesyn - og indirekte sit eget - en række forskellige typer passere revy.² Pointen er den, at Stærkodder, skønt indvoldene hang ud af livet på ham, nægtede at modtage hjælp af »lumpne« folk med uhæderlige erhverv eller af lav byrd. Demokrat var Saxo bestemt ikke, selv om et element af grovkornet humor kaster et forsonende skær over historien.

Den første, der bliver afvist, er en byfoged. Dette, at en rettens tjener tilbød sin hjælp, formilder bestemt ikke kæmpen. Stærkodder overfuser ham, »fordi han satte al hæder og ære til side og gav sig af med sådan en smudsig bestilling, besmittede hele sit liv med vanære, holdt fattigfolks fortræd for egen vinding, aldrig troede på nogens uskyld, stadig var rede til at rejse uretfærdig anklage imod alle og enhver, aldrig var gladede, end når der vederfores andre noget sørgeligt, og aldrig gjorde sig mere flid med nogen ting, end når det gjaldt om lumskelig at udspejle, hvad alle andre tog sig for, og svigefuldt søge lejlighed til at gå i rette med uskyldige menneskers måde at være på!«

Efter denne opsang til retshåndhævelsen og fortale for et frit, nærmest anarkistisk samfund, følger en svada af social ringeagt. Den næste, der tilbyder den sårede Stærkodder sin hjælp, viser sig at være gift med en trælkvinde, og den rørende historie om, at han arbejdede i marken hos den bonde, der ejede hende, for på denne måde at købe sin kone fri, gør slet ikke indtryk på kæmpen. Kort og fyndigt afviser han ungersvenden

med en bemærkning om, at han burde skamme sig over sit ægteskab, eftersom det var en trælkvinde, han havde giftet sig med og ikke en fribåren kvinde. Snobberiet er måske karikeret, men har utvivlsomt vundet smilende tilslutning blandt Saxos publikum.

Vi ser, at trælle endnu på Saxos tid var en levende del af landbosamfundet, som det også fremgår af Absalons testamente. At det ret beset ukristelige slaveri også forsvandt netop på denne tid er mindre væsentligt. En klasse af jordløse landarbejdere har altid eksisteret, og det er åbenbart denne underklasse, Saxo retter sin ringeagt mod.

Den næste kandidat, der udsættes for Stærkodders kritiske prøvelse, er virkelig en fuldblods proletar, en trælkvinde, der arbejder i møllen. Dybere kunne man åbenbart ikke synke i Saxos øjne. Det må dog siges til hans ros, at hans skildring af trælkvinden ikke er blottet for sympati, og samtalen mellem hende og Stærkodder er heller ikke uvenlig. Hun afvises ikke umiddelbart, men kæmpen spørger, om hun havde børn. Herefter tager samtalen til gengæld en brat ende, og det er underforstået, at Stærkodder blot fik det svar, han forventede. Da kvinden tilstår, at hun har en datter, får hun i bryske vendinger besked på at gå hjem »og give sin skrålende tøs bryst«. Indigneret på kæmpens vegne tilføjer Saxo, at »han holdt det for ganske utilbørligt at tage imod hjælp af en kvinde af den laveste stand«. Stærkodder vidste, hedder det med et sidste spark til underklassen, at hun var bedre til at nære sit eget afkom end at læge andre menneskers sår.

Efter dette ville man vente, at forløsningsrepræsenteredes af en finere frue eller en fornem ridder. Men den fjerde kandidat, der omsider finder nåde for Stærkodders øjne, er en ung bondesøn, der selv er beskæftiget ved

landbruget. Mussolini kunne helhjertet have tilsluttet sig Stærkoddens begrundelse for at foretrække ham: »thi folk, som ikke kendte til anden vinding end den, de erhvervede i deres ansigts sved, måtte visselig synes at fortjene deres livs ophold ved ærligt arbejde«. Det tilføjes, at »bondelivet med rette burde foretrækkes for den mest glimrende velstand, eftersom dets sunde og herlige frugter sås at være fremspirede og udviklede i et tarveligt livs skød - lige langt fra pragt og usselhed«. Den sunde middelklasse med foden under eget bord, ethvert styres ideal af en befolkning. Er det statsmanden Absalons opfattelse, Saxo gengiver?

En af fordelene ved den »sunde« middelklasse, set fra statsmagtens synspunkt, er, at den udgør det ideelle skatteobjekt. Det ville nu være synd at sige, at Saxo vier beskattningen særlig opmærksomhed, men skatter indgår dog i hans fremstilling som et naturligt led i samfundslivet. Netop dette, at skatter omtales nonchelangt og i forbifarten er måske det bedste bevis på, at Danmark på Valdemarstiden i høj grad var en skattestat. Alene ud fra hans skildring af borgerkrigene og vendertogene tør man nok slutte, at bønderne betalte årlige pengeskatter, der var genstand for politisk forhandling og opkrævedes efter forskellige takster. Flere gange under borgerkrigene fremgår det, at et kongsemne enten vandt bøndernes tilslutning ved at lempe skatten eller stødte dem fra sig ved en hårdhændet opkrævning. Det skånske oprør 1181-82 kan også i nogen grad vurderes som et skatteoprør, selv om andre motiver spillede kraftigt ind.

Saxos fremstilling er blevet beskyldt for at være stærkt tendensiøs og endda frakendt historisk værdi, men det beror på en misforståelse. I sin iver for at forherlige Absalon

har han utvivlsomt mange steder bøjet kendsgerningerne. Det forhindrer ikke, at hans værk indirekte er et 1. klasses vidnesbyrd om Valdemarstidens stemninger og tilstande.

Her fortjener ikke mindst sagnhistorien opmærksomhed. Hvor Saxo på fri hånd, ofte i skæmtsomme vendinger, digter om Valdemarernes gloriøse forfædre er han selv sagt i ikke mindre grad sin samtids talerør end i fremstillingen af det 11. og 12. århundredes Danmarkshistorie. I Shakespeares skuespil bliver Polonius skjult bag et vægtæppe, da han skal udspionere Hamlets samtale med moderen. En passende effekt på et teater. Men i Saxos version, den originale, hvor navnet på den intrigante hofmand ikke nævnes, skjuler han sig »i halmen, gulvet var strøet med«. Et noget overraskende indblik i en nordisk dronnings sovekammer, men utvivlsomt et realistisk træk.

Endnu et eksempel på, at en forbavsende kærne af ægthed kan overleveres i tilsyneladende legendarisk stof, skal anføres. Saxo elsker tvekampe og lader ustandseligt nationale konflikter afgøre ved »holmgange« mellem fyrsterne eller udvalgte helte, som det sker i historien om Uffe hin Spage. En af disse tvekampe eller holmgange har i øvrigt en skattepolitisk baggrund.

Saxo ynder ligeledes at lade de omliggende folkeslag - nordmænd, svenskere, ester, kurer, vender, sachsere - være undertvunget af danskerne og gjort skatskyldige. Undertiden, men afgjort mindre hyppigt, er det danskerne, der besejres og må yde skat til et nabofolk, velsagens som en passende baggrund for en fornyet, national storhed. Det mærkes, at Saxo skrev sit værk i Valdemarernes epoke, en national storhedstid. Stolt henvender han sig i fortalen direkte til den unge Valdemar Sej, der ikke blot havde arvet et

stort rige, men »yderligere øget det ved at underlægge jer Eders naboer og ved at udvide Eders herredømme således, at det også omfatter Elben med dens ebbe og flod«. I 1201 havde Hamburg overgivet sig til den danske konge.

Rolf Krages tidsalder var i følge Saxo en af de perioder, hvor Sverige og Venden måtte svare skat til Danmark. Denne sagnkonge havde indsat Hjartvar som regent i Sverige og givet ham sin søster Skuld til ægte, men skatskyldigheden blev årsag til en konflikt imellem de to svogre, der førte til Rolf Krages og hans kæmpers dramatiske død - emnet for det berømte Bjarkemål.

Som så ofte hos Saxo er det en kvindes træskhed, der sætter intrigen i gang. Skuld »holdt det for en skam, at hendes mand skulle være skatskyldig, og gav sig til at ruge over onde planer«.³ Her må indskydes, at Rolf Krage som bekendt var barn af kong Helge og hans datter Yrsa, avlet ved et tilfældigt møde på en strand. Skuld må altså, hvis vi tager Saxo alvorligt, kun have været Rolf Krages halvsøster, hvilket gør hendes adfærd lidt mere forståelig. I Saxos skildring er det hende, der sørger for hemmeligt at udruste en flåde med alskens våben og overtaler Hjartvar til at sejle til Danmark, »som om han kom for at betale den sædvanlige skat«.

De blodige begivenheder i Lejre fører også til Hjartvars endeligt, da den eneste overlevende af Rolf Krages kæmper, Vøgg, dræber ham. Rammen om Saxos historieværk er egentlig den ubrudte danske kongerække, der næsten bibelsk når 70-80 generationer fra den legendariske Dan til Valdemarerne. I passager halter rækkefølgen dog slemt, således efter Rolf Krages død.

For at komme videre lader Saxo en vis Hød, søn af svenskekongen Hødbrod, som

Helges fader i sin tid havde fældet, besætte den tomme, danske kongetrone. Åbenbart for at imødegå en overraskelse tilføjer han skyndsomst, at Hød også havde arveret til Danmark, »når man rigtig undersøgte forfædrenes stamtavler«. Med dette kunstgreb kan Saxo - og læseren - bevare illusionen om, at Valdemarerne i lige linie nedstammede fra Dan, Humbles søn, om end linien ved nærmere eftersyn viser sig at rumme adskillige brud.

Denne omfattende redegørelse for de dynastiske forhold på Rolf Krages tid tjener til at begrunde, at Høds død gav anledning til et almindeligt frafald blandt de omgivende, skatskyldige folk. Således kom Rørik, Høds søn og efterfølger, i en konflikt med venderne. Det vil føre for vidt at referere hele det militære forløb af denne sagnagtige venderkrig, men at der i konflikten indgik flere tvekampe overrasker efter det fremførte næppe.

Om den danske kombattant i den første tvekamp, der skulle afgøre vendernes skatskyldighed, bemærker Saxo syrligt: »hans mod var større end hans legemsstyrke« - vel for at forudskikke det kommende nederlag. Det, som interesserer i denne sammenhæng, er vendernes reaktion på sejren. Mens danskerne sørgede over kampens udfald, »gjorde venderne stor stads af deres sejrige landsmand og tog imod ham med festlige danse«.⁴

Dans og optræden er normalt noget, Saxo fnyser ad. Flere steder vender han tilbage til fænomænet »kvindagtige gøglere« - komedianten af tvivlsom seksuel observans - som han øjensynligt betragter med den største afsky. Vendernes sejrsdans, der anføres ganske nøgternt, er imidlertid tydeligt et realistisk træk. Fra vendertogene, der strakte sig over hele Valdemar den Stores regeringstid, havde man i Danmark et godt kendskab til de

slaviske folks skikke, og at sejrdsansen virkelig er autentisk, finder flere hundrede år senere en pudsigt bekræftelse.

Med Grevefejdens udbrud i maj 1534 havde Lübecks revolutionære borgmester, Jürgen Wullenwever, temmelig dumdristigt kastet sin by ud i et farligt spil om magten i Norden. I starten vandt han dog nogle iøjnefaldende triumfer. Ved hjælp af grev Christoffers lejhær bemægtigede lübeckerne sig slottet Trittau, der beherskede landvejen til Hamburg, og udvidede derved på gunstigste vis deres territorium. Sejren fejredes 2. pinsedag ved et festligt optog i Lübecks gader, hvor smedesvendene optrådte med sværd-danse.⁵ Lübeck var en tysk by, men grundlagt på slavisk territorium, og det slaviske element forblev fremtrædende i hele middelalderen. Byens navn er det slaviske Liubice, og Lübeck og dets søsterstæder Wismar, Rostock og Stralsund betegnede sig selv de vendiske stæder. Smedesvendenes sejrdsans er åbenbart en vendisk skik, der altså kan findes belæg hos Saxo 300 år tidligere.

Det må tilføjes, at Saxo temmelig ulogisk, men med forfatterens ret til at sætte tingene på plads, lader afholde en ny tvekamp, som han giver en næsten homerisk-realistisk skildring af, og som ender med, at begge kæmper falder. Udfaldet »fik oprørerne til at falde til føje overfor Rørik, og de betalte atter skat som hidtil«, slutter Saxo tilfreds sin beretning.

Kronologisk - hvis vi tager Saxo alvorligt - befinder vi os i en overordentlig fjern fortid. Efter beretningen om Rørik og hans konflikt med venderne fortsætter Saxo med historien om Amled, der ikke har skattepolitiske implikationer. Men for at illustrere sammenhængen kan vi tilføje, at Hardvendel, Amled eller Hamlets fader, var Røriks stat-

holder i Jylland og gift med hans datter Gerut - oprindelsen til dronning Gertrud i Shakespeares tragedie.

Det er dog ikke denne gren, der fører kongeslægten videre, men Lejrekongen Viglet, som Saxo med en mærkelig formløshed lader »overtage« riget efter Røriks død, som om han ikke var i familie med ham. Måske for at bøde på formløsheden ægter Viglet Amleds enke, Hærmdrude, efter at det uundgåeligt var kommet til et opgør mellem de to samtidige konger, hvori Viglet sejrede. Men da hverken Viglets eller Hærmdrudes herkomst kendes, må vi pertentligt anholde endnu et brud på arvefølgen Dan-Valdemar Sejr.

Et halmbestrøet gulv og slaviske danse er eksempler på Saxos realisme. Derimod synes beskatningen af undertvungne folk nærmest at rangere på niveau med tvekampe. Her er åbenlyst tale om mekanisk gentagede, mytologiske flokler. Realisme veksler bestandigt med legendariske træk. Undertiden nærmer vi os parodien, som når Saxo lader stenaldermonarken Frode I løse sine finansielle problemer ved at fælde en drage og tilegne sig dens skat. Derimod tror man gerne på en anden sammenhæng, Saxo ynder at påpege, og som også gives som forklaring på kong Frodes problemer: sammenhængen mellem de beløb, kongen spenderede på sine krigsfolk og hans afhængighed af skatter.

Det væsentlige for Saxo er at fremhæve Danmarks storhed, dernæst at skildre herskernes personlighed og deres ofte dramatiske levnedsløb. I forholdet til fremmede magter indgår de undertvungne folks skatter som et standardelement. Her er vi tydeligt i fabelens verden. Særligt ynder Saxo at dvæle ved sachsernes skatskyldighed. Den historiske kerne i dette litterære drilleri, hvis man leder efter den, må vist være, at sachserne på

Saxos egen tid ved flere lejligheder bremsede den danske ekspansion i de slaviske lande, der netop i disse årtier blev opslugt af det tyske rige.

Saxos synspunkter, der utvivlsomt gengiver Absalons, kommer til udtryk i et heftigt udbrud, da han omtaler ophøjelsen af Pommern til et tysk hertugdømme 1181.⁶ De to vendiske fyrster, brødrene Bugislav og Kazimar, »solgte deres fædrelands gamle nedarvede frihed for tomme og intetsigende ærestitler«, hedder det indigneret, og kejser Frederik Barbarossas overrækkelse af den hertugelige fane kommenteres rasende: »Havde de vidst hvilket åg, der blev lagt på dem, da de tog imod den usle klud...« Saxo konkluderer, at de to brødre »under et skin af ære havde pådraget sig den forsmædeligste vanære og hjembragte til deres fædreland et trældomsåg, der var udpyntet med nogle falske værdighedstegn!« Her var vist nogle danske interesser, der blev trådt for nær.

Til gengæld kunne Saxo boltre sig uforstyrret i sagnhistorien, hvor han gang på gang morede sig med at gøre sachserne skat-skyldige til den danske konge. Allerede i en fjern fortid lader Saxo kong Skjold besejre kæmpen Skate i en tvekamp, der foregik i hele den tyske og danske hærs påsyn.⁷ Kampen angik ganske vist »en såre fager mø« ved navn Alvilde, som både Skjold og den tyske kæmpe bejlede til, men udfaldet fik politiske konsekvenser, da tyskerne underkastede sig og blev skatskyldige, som Saxo tilfreds konstaterer.

Under 1100-tallets mange tronstridigheder måtte alle danske kongsemner på stribe bøje knæ for den tyske kejser og aflægge troskabsed til ham. Endnu Valdemar den Store havde så sent som i 1162, ledsaget af Absalon, ydmyget sig overfor Frederik Barbarossa

i Dôle i det nuværende Sydfrankrig. Det er utvivlsomt erindringen om disse ydmygelser, som Saxo mange år senere »afreagerede« ved sin skrivepult.

På dette tidspunkt havde striden mellem Welfer og Staufer gjort det til en let sag for Valdemarernes stærke kongemagt at hævde den nationale selvstændighed, men at den latente dansk-tyske spænding, som Saxos værk afspejler, stadig var levende ses af, at kejser Frederik II af Hohenstaufen i 1224 bød greverne af Schwerin en uhyre sum for at få udleveret Valdemar Sejr, da kongen og hans søn skammeligt var blevet kidnappet på Lyø.⁸ Om greverne alligevel fandt tilbudet for ringe, eller kejseren, da det kom til stykket, ikke var i stand til at rejse pengene, vides ikke.

I 1100-tallet var Sachsen centrum for den tyske ekspansion i de slaviske territorier mod nord, og det har øjensynligt været Saxo en særlig fornøjelse at demonstrere Danmarks storhed ved at lade diverse sagnkonger undertvinge sachserne. Første gang, det sker, er efter den noksom bekendte duel mellem Uffe hin Spage og sachserkongens søn på øen i Ejderen, men det vundne blev, må man formode, sat over styr af Uffes uduelige søn, Dan II. I hvert fald hører vi under Dan III om en overlegen dansk flåde, der blot ved at vise sig i Elben opnåede, at sachserkongen underkastede sig og betalte skat, skønt årsagen til konflikten egentlig var, at sachserne havde truet Danmark med krig, hvis ikke kongen ville betale skat til dem.⁹

Højdepunktet af dansk storhed indtræffer under Frode III, kaldet Fredegod. Færre end 20 riger kan ikke gøre det, når Saxo skal opregne udstrækningen af hans herredømme. I hvert land indsatte han en regent, der skulle svare skat til ham, således sagnfiguren kong

Hun i Sachsland. Med tilfredshed konstaterer Saxo, at Frodes rige strakte sig fra Rhinen til Uralbjergene.¹⁰

Den lidt tvivlsomme hunnerkonge forsvinder sporløst, men skat skyldigheden har Saxo ikke glemt. Da Frode Fredegods søn Fridlev døde, var hans søn og efterfølger, Frode IV, kun 11 år gammel eller rettere: han gik i sit 12. år, som Saxo mere lyrisk udtrykker det. Formentlig ansporet af monarkens ungdom vover underkongerne i Sachsen, Sverting og Hanef, et oprørsforsøg, men besejres, og som straf pålægges sachserne en ekstraskat.¹¹ Saxo er ellers meget tilbageholdende med at meddele detaljer om beskatnin-

gen af undertvungne folk, men i dette tilfælde gør han en undtagelse. Sachserne pålagdes som tegn på trældom at betale en skilling for hvert hoved, hedder det. Altså en primitiv kopskat, men om Saxo bygger på erfaringer fra sin egen tid eller digter selv, kan vi ikke vide.

Da sachserne for anden gang i Frode IV's regeringstid pønser på frafald, udfordrer de ham traditionen tro til tvekamp. Udfordringen giver anledning til endnu et hånligt hib til sachserne som et laverestående folkefærd, idet Stærkodder insisterede på at påtage sig kampen på Frodes vegne, eftersom det ikke sømmede sig for konger at kæmpe med andre

Det kunne være en scene fra Valdemarstidens Danmark. Normanniske stormænd i diskussion på Bayeux-tapetet. Forneden ses bønder, der pløjer, sår og harver samt en jæger, der forsøger at nedlægge fuglevildt med en slynge.

end deres ligemænd.¹² Som vi husker, havde Saxo ved denne lejlighed udstyret sachserne med to underkonger.

Resultatet af tvekampen kan ikke overraske. Stærkodder besejrer trods sin høje alder den tyske kæmpe Hame, og som straf strammes skatteskruen endnu en tak. Denne gang skal sachserne betale en skilling om året »for hvert af deres lemmer, der var en alen langt« - en særegen form for beskatning, der nok må forklares som en komisk, nationalchauvenistisk effekt.

Herefter forsvinder de noget specielle sachsiske sagnskatter af Saxos synsfelt for først at dukke op ved historisk tids begyndelse, som af Saxo ganske vist stadig behandles som sagnhistorie. Om kong Gudfred, der regerede omkring år 800, hedder det, at han ændrede den skat, sachserne skulle udrede, således at de sachsiske høvdinge, hver gang der foregik kongeskifte i Danmark, skulle afgive hundrede hvide heste til den nye konge ved hans tronbestigelse.¹³ Ligeledes skulle enhver sachsisk høvding, når han tiltrådte, udrede denne specielle skat »og ved således at vise sin lydighed bøje sig for Danmarks vælde«.

Faktisk kendes fra islandske kilder en tribut af jagtfalke, som den norske Hakon jarl skal have sendt Harald Blåtand.¹⁴ Tanken om en tribut af hvide heste er altså ikke helt utopisk, hvor end Saxo har fået idéen fra. Sachserskattens egentlige funktion, må vi atter konstatere, er at demonstrere Saxos nationale, antityske sindelag, som når han kommenterer Stærkodders oplevelser ved sagnkongen Ingilds hof, hvor tysk kokekunst og mode havde vundet indpas: »Ikke så lidt næringsstof for overdådighed har vort fædreland fået i sig fra den mudderpøl!«¹⁵

Mudderpølen Tyskland. Udtrykket afspejler et regulært had. Det fremføres undertiden,

at man ikke kendte til nationalfølelse før det 18. århundrede. Når vi ser Saxo hidse sig voldsomt op over, at retter var marinerede (»som dyrefederens kunst havde indgnedet med mange forskellige blandinger«) for slet ikke at tale om den modbydelige pølsemad, endsige tøjlesløsheden i klædedragt, blot fordi det var tyske sæder og »afveg fra den af fædrene anviste vej«, kan hans følelser vanskeligt forklares som andet end en udtalt patriotisme, et litterært sidestykke til Valdemarsmuren.

Kameralt - som udtryk for den ældre middelalders finanssvæsen - er de sachsiske sagnskatter mindre oplysende. Ikke meget klogere bliver vi af beskatningen af andre undertvungne folk. Her får vi dog, som allerede berørt, nogle antydninger om opkrævningen. Det udtalte legendariske element understreges af, at Saxo på skift lader skatten opkræve ved sendemænd eller overbringe af de undertvungne, som Hjartvad foregav at gøre det, da han opsøgte Rolf Krage i Lejre.

Hvervet som skatteopkræver har nok altid været forbundet med ubehageligheder. Således også i Saxos sagnverden. Om Frode I hører vi, at de sendemænd, han havde skikket til Rusland for at opkræve skat, blev »grumt myrdede af de troløse russere«.¹⁶ Endnu værre gik det, da kong Omund ved sine sendemænd krævede den sædvanlige skat af venderne, hører vi.¹⁷ De blev ikke blot dræbt, men venderne understod sig også i at angribe Jylland. Her sejrede Omund dog »og stadfæstede ved sin sejr den vante ret til skat«, slutter Saxo med åbenlys tilfredshed.

En beslægtet hændelse skildrer han under kong Gudfred. Det var ganske vist ikke en skatteopkræver, der blev myrdet, men et diplomatisk sendebud, islænderen Ræv, som Gudfred sendte til Sverige for at inddrage dette rige i sit vælde.¹⁸ Navnet virker unægte-

ligt konstrueret for at passe til historiens pointe. Svenskerne vovede ikke åbenlyst at tage livet af Ræv, hedder det, men hængte i stedet en møllesten op over hans leje og skar tovene over, mens han sov. Anstifterne af det særegne drab blev idømt en bod på 12 mark guld til Gudfred, mens alle andre skulle betale en unze. Saxo tilføjer, at denne afgift blev kaldt ræveskat.

Det mest almindelige i Saxos forestillinger om skattebetaling synes dog at være, at de undertvungne, som rimeligt var, selv indfandt sig med den skyldige tribut. Ofte skinner det igennem, at det i denne sagnverden mere drejede sig om den symbolske underkastelse end om skattens kontante værdi. Således da Regnar Lodbrog straffede skytherne og ruthenerne for et oprørsforsøg ved at pålægge deres fyrste, Daxon, at overrække skatten hvert år knælende og barbenet, ledsaget af 12 af landets ældste, der ligeledes skulle være barbenede.¹⁹ Et sceneri, der må antages i høj grad at have appelleret til Saxos publikum af den danske overklasse.

Et sted strejfer Saxo nogle svenske stormænd, der drog til Danmark for at betale skat,²⁰ et andet hedder det, at kurerne og svenskerne angreb Danmark, »som de hvert år plejede at bringe skat«.²¹ Også terminer forekommer. Hjartvads skat af Sverige omtales udtrykkeligt som årlig, og at en årlig skat har været anset for det normale ses af en mærkelig, tilsyneladende Nibenlungen-inspireret historie, Saxo fortæller om den svenske helt Gunnar og hans forhold til kongedatteren Drot, der var blevet levende begravet i en hule.

Gunnar besejrer nordmændene, som han »af de vægtigste grunde« er blevet opbragt på og straffer dem ved at indsætte en hund som deres regent.²² Under streng straf sættes en række nordmænd til at opvarte hunden og

følge den overalt, hvor den strejfedes omkring. Efter på denne måde at have udleveret de norske stormænd til latteren tilføjer Saxo, at nordmændene også pålagdes dobbelt skat og skyld, »idet der både skulle betales af høstens afgrøde og om foråret«. Saxo er altså klar over, at der både fandtes vinter- og vårskatte.

Kun et eneste sted indlader Saxo sig på en nærmere omtale af opkrævningen af de mange skatter, han strejfer. Adskillige gange, således allerede i fortalen, har han beskrevet friserne, der levede ved Sønderjyllands vestkyst. Han kommer også flere steder ind på den særlige friserskat, der formentlig vejede ganske tungt i de danske statsfinanser. Man kan blot tænke på kong Abel, der blev dræbt i 1252 under et forsøg på at inddrive friserskatten. Saxo giver en indgående beskrivelse af friserens levevis, som nok er værd at citere, skønt den ikke berører skatten:

Lille-Frisland »har frugtbart agerland og fuldt op af kvæg. Landet, som ligger ud til havet, er lavt, så at det undertiden oversvømmes. For at bølgerne ikke skal vælte ind over det, er kysten helt omgivet af diger, og bryder havet igennem dem, oversvømmer det markerne tillige med husene og sæden derpå. Der er nemlig lige fladt alle vegne. Ofte river havet jord op fra grunden af og fører den anden steds hen, så der bliver en sø, hvor den lå, og den, hvis ejendom jorden skylles hen til, bliver så ejer af den. Efter oversvømmelse bliver jorden meget frugtbar og giver græs i rig fylde. Når jorden tørres, kan der sydes salt af den. Ved vintertid er den stadig dækket af havet, så markerne ser ud som en sø, og det næsten ikke er muligt at sige, hvad naturens mening har været, eftersom man på en tid af året kan sejle, hvor man på en anden tid af året kan pløje. Indbyggerne er af naturen vilde. De er smidige og kaster vrag på

svære og tunge rustninger og bruger kun skjolde og kastespyd. De omgiver deres marker med grøfter, som de sætter over ved hjælp af springstokke. Deres huse bygger de på en forhøjning af græstørv. At de hører til den frisiske folkestamme vidner både deres navn og sprog om. De er tilfældigt kommet der til landet, da de søgte sig nye bosteder, og har så ved langvarig dyrkning fået hærdet jorden, som fra første færd af var fugtig og sumpet. Senere er landet så kommet under de danske konger«. ²³

Som man ser, ved Saxo overordentlig god besked om friserne. Beskrivelsen er indføjet midt i skildringen af 1150'ernes borgerkrig, og skyldes, at Knud en tid søgte tilflugt i det, Saxo kalder Lille-Frisland, hvor han anlagde en fæstning ved Mildeåen nær Husum. Knud vandt friserne for sig, hedder det, ved at love dem lettelser i den skat og skyld, de hidtil havde måttet udrede.

Mærkeligt nok påstår Saxo - og der findes ingen anledning til ikke at tro ham - at blandt Knuds tilhængere ved denne lejlighed var Plov, Erik Emunes drabsmand. »Sorte-Plov« har altså været friser. Det frisiske befolkningselement i det vestlige Sønderjylland var utvivlsomt ret fremtrædende. Knud led imidlertid nederlag og flygtede, mens friserne måtte betale en bøde på 2000 mark sølv og stille gidsler. ²⁴

Saxos skildring slutter med en kringlet historie om, at friserne ansøgte Valdemar - på dette tidspunkt endnu Svend Grathes medkombattant - om at kampen måtte blive genoptaget. Hvis de på ny led nederlag, ville de udrede endnu en sum penge af samme størrelse, men hvis de sejrede, skulle den lempelse i friserskatten, Knud havde lovet dem, og som altså nu var bortfaldet, atter træde i kraft. Historien lyder mildest talt

usandsynlig, men bekræfter i det mindste betydningen af friserskatten.

Friserskatten figurerer imidlertid også i sagnhistorien, og på baggrund af Saxos indgående kendskab til forholdene i 1150'erne, er hans oplysninger naturligvis af særlig interesse. Han dvæler, som tidligere berørt, ved Gudfreds »herlige« sejr over sachserne og lader ham ved samme lejlighed underlægge sig Frisland. ²⁵ Der menes her utvivlsomt friserne syd for Elben, men Saxo indfletter dog nogle bemærkninger om diger og overskyldede marker, som minder om hans senere betragtninger. Som handelsfolk var friserne velkendte i hele Norden.

Om Gudfreds undertvingelse af friserne meddeler han yderligere i et sagligt tonefald oplysninger om den skat, kongen pålagde friserne, »der var mere usædvanlig end hård«. Fortællingen skal altså opfattes som et kuriosum, men for dog at styrke troværdigheden tilføjer Saxo nøgternt: »Jeg vil kortelig gøre rede for, hvorledes den udrededes«.

Til opkrævningen af denne friserskat, der altså ikke må forveksles med skatten af de danske friser, blev der opført et stort hus, 240 fod langt og inddelt i 12 rum, hver på 20 fod. Et højst usædvanligt bygningsværk, må man sige, hvis funktion nok navnlig har været den at få tilhørerne eller læserne til at måbe. Når skatten skulle indbetales, satte kongens skatmester sig i den øverste ende af huset, og i den nederste, anbragt lige ud for ham, lå der et rundt skjold. Et ad gangen måtte friserne kaste pengestykkerne i skjoldets hulhed, og kun dem, som skatmesteren langt borte tværs gennem alle rummene tydeligt hørte klinge, blev accepteret og regnet med i den kongelige skat. De mønter, hvis klang var så svag, at den ikke nåede skatmesterens ører, blev dog også lagt i skatkamme-

ret, men blev ikke medregnet i skatten. Moralen må være, at de, der betalte med underlødige mønter, i virkeligheden kom til at betale mere.

Det er ikke let at sige hvad, der kan have inspireret Saxo til historien om det besynderlige skattehus. Hvis man leder efter et reelt indhold i historien, er det måske karakteristisk, at den udspiller sig udenfor Danmarks grænser. I Saxos samtid havde den danske konge møntmonopol, og lødigheden af mønterne var derfor hans egen hovedpine. Derudover strider historien mod alt, hvad vi ellers kender til skatteopkrævning. Det er tilsyneladende en tribut på et fast beløb, der foresvæver Saxo, og friserne måtte selv sørge for, at beløbet kom til veje.

Det er en gammel erfaring, at vi glemmer at meddele eftertiden det dagligdags og det indlysende, mens derimod de usædvanlige tildragelser bliver nedfældet. Det skinner igennem Saxos fremstilling, at han udmærket kender Valdemarstidens skatteopkrævning, men han berører den ikke nærmere. Det har været for selvfølgeligt. I stedet må vi glæde os over de mange fantastiske historier om skatter i sagn- og oldtid, der i hvert fald vidner om, at beskatningen var en levende del af 11-1200-tallets danske monarki.

NOTER:

- ¹ *Saxo Grammaticus: Danmarks Krønike. Oversat af F. Winkel Horn I. Kbh. 1898 s. 144.*
- ² *Sst. s. 242-243.*
- ³ *Sst. s. 54.*
- ⁴ *Sst. s. 83.*
- ⁵ *G. Waitz: Lübeck unter Jürgen Wullenwever II. Berlin 1855 s. 32.*
- ⁶ *Saxo II s. 306, jf. 247.*
- ⁷ *Saxo I s. 8.*
- ⁸ *Danmarks Riges Breve I, V s. 190-195.*
- ⁹ *Saxo I s. 130.*
- ¹⁰ *Sst. s. 187.*
- ¹¹ *Sst. s. 222.*
- ¹² *Sst. s. 229.*
- ¹³ *Sst. s. 350.*
- ¹⁴ *S. Ellehøj: Studier over den ældste norrøne Historieskrivning. Kbh. 1964 s. 263.*
- ¹⁵ *Saxo I s. 249.*
- ¹⁶ *Sst. s. 36.*
- ¹⁷ *Sst. s. 320.*
- ¹⁸ *Sst. s. 350.*
- ¹⁹ *Sst. s. 368.*
- ²⁰ *Sst. s. 71.*
- ²¹ *Sst. s. 81.*
- ²² *Sst. s. 288.*
- ²³ *Saxo II s. 113-114.*
- ²⁴ *Sst. s. 116.*
- ²⁵ *Saxo I s. 350-351.*

Odense Jernbanetoldkammer; fotograferet i 1970'erne.

Toldelev i krigsårene 1942-1944

af Vagn H. Vinje

Den 2. januar 1942 stred jeg mig i isvinterens 25-30 graders kulde frem til stationen i Nørre Åby for at tage det tidlige morgentog til Odense. Krigstidens dårlige brændsel bevirkede, at turen varede fem kvarter. Efter yderligere en times ophold i den kolde ventesal nåede jeg lidt beklemt toldkamret på Østre Stationsvej og åbnede den store, tunge ege-træsdør. Naturligvis var jeg i meget god tid, så der var tomt og øde. Dog, foran toldkassererkontorets aflåste dør stod der en flot, lyshåret ung mand med et blændende, hvidt smil. Det var toldmedhjælper Perry Born, der til sin store fortrydelse var blevet forflyttet fra København, hvor han havde regnet med at skulle tilbringe hele den 3-årige periode som toldmedhjælper.

Efterhånden blev der jo så lukket op, og jeg blev præsenteret for det ret omfattende personale, først og fremmest den fungerende toldkasserer, toldkontrollør L.S. Thuesen, der egentlig var leder af filialkontoret på havnen, men som i lange perioder fungerede i stedet for toldkasserer N.P.C. Christiansen, som var meget svagelig. Dernæst den elskelige overtoldassistent H.K. Jensen og toldassistentene, fru F.K. Frederiksen og frk. Karen A. Knudsen. Endelig var der fire toldmedhjælpere, to andetårs toldelever og tre kontordamer.

Jeg blev placeret ved »udgående pult« og kom til at sidde ved et dobbeltskrivebord overfor Karen Knudsen, der havde hovedkassen og modtog alle indbetalinger. Jeg blev instrueret i beregning af told og afgifter på klareringsangivelserne og i udfærdigelse af toldkvitteringer. Når beregningerne var

udført og toldkvitteringen skrevet, lagdes begge dele over til frk. Knudsen, der reviderede beregningerne og underskrev toldkvitteringerne, som dernæst blev forsynet med kontorets slagstempel. Det var en stor, tung støbejernskonstruktion, hvori en vægtstang med ret betydelig kraft blev aktiveret, således at to matricer med kontorets navn prægede dette ind i en fortrykt cirkel på toldkvitteringsblanketten.

Ved udgående pult ekspederedes naturligvis også forsendelses- og udførselsangivelser, der vedrørte uberigtigede varer. Angivelserne blev bogført i »udgående bog«, hvilket ikke indebar problemer, da de trykte rubrikker tydeligt tilkendegav hvilke oplysninger, der skulle anføres. Udfærdigelsen af de toldsedler, der skulle ledsage godset på dets videre færd i eller ud af kongeriget, indebar heller intet problem. Derimod var jeg helt uforstående, da der den sidste dag i måneden blev spurgt efter mine bilag. Jeg kendte end ikke ordet og havde ingen idé om, at alle de udgående angivelser, jeg havde ekspederet, faktisk var bilag. Ganske vist havde jeg med undren set, at der af og til blev kylet et bundt papirer ned i min underste skrivebordsskuffe, men ingen havde ulejlighet sig med at fortælle mig, at jeg skulle lægge disse bilag i nummerorden samt foranstalte en undersøgelse, dersom nogle af de bogførte angivelser manglede.

Placeringen vis á vis frk. Knudsen kastede et traumatisk skær over mine første tre måneder i toldvæsenet. Jeg var frygtelig bange for hende og følte mig kuert og uduelig. Først langsomt gik det op for mig, at hun såmænd

ikke behandlede mig specielt dårligt. Jeg var blot nærmest. I virkeligheden stod den stakels, frustrerede pebermø på krigsfod med alt og alle, men det var jeg alt for ung og nærtagende til at fatte.

Det føltes som en befrielse at blive sendt på den lange spadseretur til Nationalbankens afdeling i Overgade eller andre småjob. Men den afveksling, der oftest forekom, bestod i at annullere de fem kroners købekort, som manufakturhandlerne brugte, når de indbetalte »den lede skat«, en 10 %'s afgift på manufakturvarer, der var indført som kriseforanstaltning i efteråret 1940. Børnefamilier fik udleveret et vist antal af disse købekort, og især ved betalingsfristens udløb indløb enorme mængder. Der forelå meget udførlige instrukser om hvorledes, kortene skulle annulleres, opbevares og indsendes til toldrevisionen - et arbejde, der var almindeligt afskyet.

Sammen med to toldelever, der var ansat året før, Gustav Jensen og L.G. Larsen, stemplede jeg titusinder af købekort hvert kvartal. Toldkamret havde ikke fundet anledning til at anskaffe et stempel, der kunne påføre alle de fornødne oplysninger, så vi arbejdede i tre runder. Først svang vi et stort stempel med »Annuleret«, så det klassiske, ovale toldkammerstempel og til sidst datoen. Et slidsomt, kedsommeligt og snavset arbejde.

En dag bragte »Fyens Stiftstidende« en artikel om købekortene, illustreret med det store, smukke fotografi af toldinspektør Jørsboe, som til hans udelte fryd altid anvendtes, når toldvæsenet var på tale. Thuesen, der stod og talte med H.K. Jensen, sagde med et nik hen til Gustav og mig: »Det havde været mere på sin plads med et billede af de to der«.

Blandt alle de nye regnskabsbøger, som

før det nye finansår blev tilsendt fra toldrevisionen, var også den såkaldte kontobog, en stor, tyk protokol med læderryg og -hjørner. Den indeholdt kun blanke sider, men var pagineret, gennemdraget, forseglet og autoriseret i toldrevisionen. Blandt de mange forskellige konti husker jeg fortegnelser over fiskefartøjer og andre skibe hjemmehørende i Odense tolddistrikt og over adgangskort udstedt til udenlandske handelsrejsende. Overassistenten opdagede, at jeg var god til at tegne skemaer med tynde og tykke streger, så jeg fik lov til at tilbringe mange timer med dette sirlige arbejde, mens Perry Born skrev teksten i skemaernes »hoveder«, for han havde sådan en smuk håndskrift.

Desværre forlangte kontrollør Thuesen, at jeg skulle flytte til Odense tolddistrikt, et helt urimeligt krav, der blev begrundet med en bestemmelse i toldbehandlingsreglementet. Både for mine forældre og mig var det af stor økonomisk betydning, at jeg kunne bo hjemme, men Nørre Åby lå til alt uheld i Middelfart tolddistrikt. Da togkortet kun kostede 35 kr. strakte gagen på 97 kr. rigeligt, men dette argument øvede ingen virkning. Da jeg dristede mig til at spørge hvorfor, det var så vigtigt, at jeg flyttede, svarede den gamle, at toget jo kunne være forsinket. Selv om jeg påpegede, at jeg faktisk hver morgen sad en times tid på banegården og ventede på, at toldkassererkontoret åbnede, fastholdt Thuesen sit krav.

Mærkeligt nok rådede ingen mig til at forelægge sagen for toldinspektør Jørsboe, der utvivlsomt havde dispenseret fra denne rigoristiske afgørelse. Mine forældre fandt, at vi hellere måtte bøje os for det tilsyneladende uafvendelige.

Det lykkedes mig at finde et tagkammer til 15 kr. måneden i et lille hus på Hjallesøvej, dengang byens yderste udkant. Efter

tidens forhold var det ikke værst, mine værtsfolk var elskværdige, og der var fyret op i kakkellovnen, når jeg kom hjem. Men isolering af loftskamre var dengang et ukendt begreb, så når jeg vågnede disse isvintermorgener, var der rim på overdynen, og vandet i servanten var frosset til is. Det skal indrømmes, at det ikke blev til megen vask, førend jeg på cykel masede den lange vej ind til pensionatet for at blive optøet med erstatningskaffe.

Pensionatet i »Højskoleforeningen« i Slotsvænget få skridt fra toldkamret skulle blive det behagelige midtpunkt i min dagligdag i hele min Odense-tid. Det var et ualmindelig godt pensionat. Maden var god og rigelig: havregrød, rundstykker og kaffe om morgenen, en lille pakke med smørrebrød til et formiddagsmåltid, to solide retter varm mad til middag og et stort koldt bord med varm ret til aften. Prisen for fuld kost var 80 kr. om måneden, men med fradrag af 2 kr. for søndagene, hvor jeg ikke var der, slap jeg med 70-72 kr. Månedslønnen på 97 kr. rakte således lige akkurat til kost, husleje og sygekasse. Søndag aften fik jeg 5 kr. af mine forældre, 2,50 kr. skulle bruges til billetten hjem næste lørdag, mens resten var lommepenge.

Højskoleforeningens pensionat blev drevet af min med-elev Gustav Jensens forældre, et par ualmindelig søde og hjertevarme mennesker, som behandlede de mange unge toldere, der spiste hos dem, næsten som børn af huset. Højskoleforeningen var et stort hus med bibliotek, dagligstuer og en festsal med flygel. Her blev jeg hurtigt optaget i et hyggeligt kammeratskab med toldmedhjælperne, og af dem lærte jeg efterhånden at forstå min situation på toldkamret langt bedre. Jeg blev også bibragt en tiltrængt viden om hvordan, de forskellige notabiliteter på stedet skulle tackles, og det dæmrede langsomt for mig, at

min ansættelse i toldvæsenet måske ikke var den store ulykke, jeg havde troet.

Tidspunktet, hvor jeg blev virkelig glad for toldvæsenet, kan fastslås helt nøjagtigt. Det var den 1. april 1942 - den dag, da jeg første gang satte mine ben på toldkassererkontoret på Havnetoldboden. Her var det toldassistenterne frk. Inger Hjorth og frk. Karen Margrethe Gregersen, der førte an. De var begge åbne og livlige, venlige mod ung og gammel, kolleger og publikum. De var meget dygtige og vidende og forstod at lære fra sig på en klar og forståelig måde.

Toldelevernes fornemste pligter på toldkassererkontoret bestod i at brygge erstatningskaffe og hente flødeskumskager i konditori Sct. Knud samt fyre i kakkellovnen med »formbrændsel«, danske brunkul presset til cylindriske briketter. De brændte sammen i store slaggeklumper og gav løbesod, der stank over hele Havnetoldboden.

Hver uge ankom M/S »Odense« fra København med stykgods. Skibets toldseddel var bilagt en større stak blå forsendelsesangivelser, hvoraf vi skulle beregne bropenge - vareafgiften til Odense havn efter den gældende havnetakst. Det var relativt små beløb, men de skulle beregnes minutjóst korrekt. Dengang var 1-ører også penge! Regnemaskinerne havde vi ikke, så de hundreder af småbeløb blev opført på fortrykte skemaer med en masse smalle kolonner, som vi skulle addere i hovedet. Indtil man fik lært teknikken, var det en gru at lægge disse lange kolonner sammen. Ofte nåede man et nyt tal hver gang, man begyndte forfra, og man nærmest måbede, når frk. Hjorth ved revisionen blot lod fingeren løbe ned over kolonnerne og noterede den korrekte sum.

Rutebåden havde som regel også lidt toldgods med, ligesom S/S »Hever« fra Tyskland regelmæssigt ankom med stykgods, jern og

Odense Havnetoldkammer 1944. Bemærk de uundværlige cykler opstillet på begge sider.

stål, vistnok især til Odense Stålskibsværft. Der blev i ret stort omfang udbetalt skibsbygningstoldgodtgørelse til værftet, men de udviklede beregninger lå over, hvad en toldelev kunne beskæftiges med. Noget af forklaringen lå nok i, at der blev ydet pæne honorarer fra værftet for at udføre arbejdet. Det var jo også dejlig nemt at revidere ansøgningerne om godtgørelse, når man selv havde skrevet kladden.

Trods krigen var skibsfarten på Odense havn ikke helt ubetydelig, og mønstringen af søfolk gav os en del arbejde. Når et skib påmønstrede eller afmønstrede medlemmer af besætningen, skulle deres søfartsbøger

påtegnes hos toldvæsenet, og ændringerne i besætningen skulle indføres i skibsbemanningslisten, der sammen med skibets nationalitetsbevis eller målebrev blev deponeret på toldkamret, mens skibet lå i havnen. Der var meget at iagttage ved mønstringen, således at tilstrækkeligt mange af dæksbesætningen i søfartsbogen var påtegnede »egnet til udgik«. De værnepligtige søfolk skulle have rejsetil-ladelse fra udskrivningskredsen, hvilket gav anledning til mange ekspresamtaler med 3. udskrivningskreds i Svendborg.

Et nyt påfund, som havde svært ved at trænge igennem, gik ud på, at alle søfolk under en vis alder skulle have attest på, at de

regelmæssigt havde været til tuberkuloseundersøgelse, og det var de meget sløsed med. Så måtte skibet vente, mens skibsmægleren i hast fik sendt synderen i taxa ud til sygehuset. Bestemmelserne i toldbehandlingsreglement IV om hverv udenfor beskatningen havde nok et afsnit om mønstring, men det var ret summarisk og ikke ajourført, så vi måtte klare os med løse skrivelser og gamle cirkulærer. Jeg må dengang have haft en god hukommelse, for jeg blev efterhånden nærmest ekspert på området, og man ville gerne have beholdt mig på havnen.

Efter tre måneder i Slaraffenland gik vejen tilbage til jernbanetoldkamret. Toldlevprøven forestod. H.K. Jensen forelæste lidt for mig af »Lærebog for Toldlever«, et pædagogisk makværk. Der jongleredes med begreber som inkvirering, revers, generalangivelse og specialangivelse uden, at der et eneste sted blev forklaret hvad, ordene betød. Gengivelser af blanketternes udseende forekom heller ikke. Prøven gik dog meget godt. »Jørgen Hattemager«, overtoldinspektør Jørgen Andersen, ankom en sommerdag og eksaminerede ordret efter bogen. Han var departementsakademiker og vidste tydeligt nok lige så lidt som jeg om realiteterne bag bogens udtryk. Jeg bestod og fik lov at fortsætte som toldelev, hvilket jeg allerede på det tidspunkt var svært glad for.

Nu havde jeg sat næsen op efter en lille sommerferie. Forrige sommer havde jeg arbejdet som altmuligmand på Brenderup Frugtsamlecentral, indtil jeg kom i toldvæsenet. I toldbehandlingsreglementet var der en bestemmelse om, at nyansatte toldelever kunne tilstås en uges ferie, såfremt forholdene tillod det, men ingen overordnede tænkte i de baner. Toldkassererkontoret var ellers overordentlig velforsynet med personale, og det ville ikke have spillet den fjerneste rolle,

om yngste toldelev havde været borte i seks dage.

Krigstidens mangel på importeret tobak førte til en kolossal opblomstring af den ellers næsten uddøde fynske tobaksdyrkning. Den hjemlige tobak var pålagt en afgift på 50 øre pr. kg, der forfaldt ved avlernes salg til opkøberne. Kontrollen hvilede på fortegnelser fra kommunerne over de lokale tobaksavlere med et skøn over størrelsen af den forventede tobakshøst. Listerne blev udærdigede af grundskyldsvurderingsmændene, der savnede både evner og vilje til at løse den håbløse opgave.

Alle angivelser af tobakssalg skulle noteres i disse lister, selv om en afstemning var uigennemførlig grundet de uundgåelige fejlskøn. Desuden var mange avlere aldrig blevet opført i fortegnelserne. Dette arbejde blev i nogle måneder min eneste opgave, hvad jeg i starten ikke var henrykt for. Jeg fik dog nogenlunde skik på de uordentlige bilagsbunker og identificeret de fleste avlere, som ofte var anført med forskellige navne på fortegnelserne og på afgiftsangivelserne. Vore-sen-navne er jo en forbandelse, når man ikke kan være sikker på, at forbogstaver eller fornavne er korrekt anført.

Efterhånden fik jeg etableret et godt samarbejde med de toldassistenter, som tog ud til de steder, hvor tobaksgrossisterne holdt opkøbsdage i efterårets og vinterens løb. De kunne hjælpe med at få angivelserne rigtigt placeret eller skaffe oplysningerne på næste opkøbsdag. De havde også mange morsomme oplevelser at berette om. Opkøbene på kroer og jernbanepakhuse var rene tilløbsstykker, som folk strømmede til, selv om de hverken skulle købe eller sælge. Toldere og opkøbere lærte hinanden særdeles godt at kende og omgikkes venskabeligt. Det betød, at toldassistenten ikke behøvede at stå kli-

stret til vægten hele tiden. Opkøberne havde ingen interesse i at snyde med opvejningen, da det var avlerne, der betalte afgiften, selv om det i praksis foregik ved, at opkøberen trak den fra på afregningen og ved opkøbets afslutning indbetalte afgiften.

Toldassistenterne var gennemgående meget glade for denne beskæftigelse, selv om den bød på lange arbejdsdage, kolde tog og rutebiler eller lange cykelture. Opkøberne skulle betale timepenge og cykelgodtgørelse, 15 øre pr. km. Som regel gav de også frokost eller middag. Det var folk med tykke tegnebøger, så et måltid mad på en lokale kro spillede ingen rolle.

Efter toldelevprøven måtte jeg bruge megen tid på at føre den hoben reglementer og lærebøger ájour, som departementet tilsendte eleverne med rettelser helt tilbage til udgivelsestidspunktet. Det var et enormt arbejde med saks og klisterpotte, der forestod, for udskiftning af hele sider som i dag forekom kun sjældent. Enten skulle rettelser foretages med pen og blæk, eller også måtte de ændrede afsnit i strimler klippes ud af rettelssiderne og klistres ind. Typografisk tilrettelæggelse havde man i departementet ikke det fjerneste begreb om, hvorfor de udklippede rettelser overhovedet ikke passede ind i satsen på de sider, hvor de skulle placeres. Det var et utroligt puslespil at indpasse de nye tekstbidder, der næsten altid fyldte mere end den oprindelige tekst. Ofte måtte man nøjes med at fastklæbe en del af rettelserne og folde resten op, så at den følgende tekst var tilgængelig. Visse bestemmelser blev rettet så hyppigt, at der på nogle sider sad papagtige klodser af overlimet papir. Det tog måneder, førend samtlige reglementer var ført ájour.

Den første arbejdsdag i 1943 kaldte kontrollør Thuesen mig ind på sit kontor og

meddelte mig, at der nu var ansat to nye told elever, så at jeg var blevet en slags overelev. Samtidig inviterede han mig til at spise frokost sammen med frk. Hjorth og frk. Greger sen. »Jeg giver en snaps til maden, så det er bedst, vi sender det unge menneske hjem«, sagde han. Det var den ene af de nye elever, der blev omtalt på denne måde. Jeg var bæret, benovet og ikke så lidt forvirret, for nu havde jeg i et helt år haft fornemmelsen af, at jeg ikke kunne hverken gå eller stå ham tilpas.

Fra denne dag havde jeg pludselig en helt ny status. Mens der i det forgangne år fandtes adskillige hverv, jeg slet ikke blev sat til, fordi de to ældre elever kunne tingene bedre, var der nu en bunke inferiorer jobs, jeg ikke

Toldinspektør P. S. Jørsboe (1894-1963).

skulle spille min tid med. Det kunne de nye elever såmænd nok klare, mente Thuesen.

Alt i alt var Odense Toldkammer i denne periode et meget ringe uddannelsessted. På toldkassererkontoret var der ingen, der holdt øje med, om man nu også fik prøvet alle forekommende forretninger. Viste man sig god til en opgave, kunne man hænge på den i måneder, mens der var andre arbejdsområder, man aldrig kom til at beskæftige sig med.

Forbrugsafgiftsbogen kom jeg slet ikke til at føre. Den var så svær, at det kun var toldmedhjælperne, der måtte beskæftige sig med den. Det samme gjaldt salget af stempelmærker for chokolade-, cigar-, parfume- og motorkøretøjsafgifterne, stempelbåndene til røgtobak, skrå og snus samt banderolerne fra vin- og spiritusbeskatningen. Toldassistent fru Frederiksen førte kassejournalen, som vi elever aldrig kom i nærheden af. I ferien trådte en af toldmedhjælperne til. Heraf fulgte, at man heller ikke kunne være med til sidst på måneden at udarbejde intradelister og regnskabsekstrakter.

Der var heller ingen, der mindede én om, at der forudsattes et vist selvstudium af de udleverede lærebøger, endsige sørgede for at sætte nogle timer af til det i arbejdstiden. At 17-18-årige drenge af sig selv skulle sidde på deres tagkammer og studere de tørre lærebøger i fritiden var helt urealistisk. Endelig blæste man fra toldkamrets side på, at toldelever i slutningen af 2. år skulle deltage i arbejdet i beskatningen. Dengang anede jeg ikke, at det udtrykkeligt var foreskrevet i toldbehandlingsreglement I.

I Odense mærkede man indtil sommeren 1943 ikke meget til besættelsesmagten. Men i begyndelsen af august udbrød der strejke på Odense Stålskibsværft i protest mod, at tyske soldater holdt vagt på værftet, hvor en tysk minestryger var under reparati-

on. I byen forekom gadedemonstrationer, og der var tilløb til sympatistrejker, men det hele ebbede ud på et par dage. Begivenhederne blev imidlertid inspiration til nogle mere alvorlige uroligheder i Esbjerg, og her opnåedes nogle indrømmelser fra tysk side.

Så brød det atter løs i Odense, hvor det kom til en slags folkestrejke i dagene 18.-23. august. Hver aften gik vi på gaderne, sang engelske sange og råbte slagord. Mange var iført RAF-huer, og vi følte os vældig kæphøje. Men så snart vi mødte en tysk patrulje, vendte hele flokken om og løb. Formodentlig medvirkede disse uroligheder til, at tyskerne internerede den danske hær og forsøgte at bemægtige sig flåden den 29. august. Nogle toldmedhjælpere, der havde været indkaldt, var interneret på Odense kaserne. De havde ret frie forhold, så vi kom let i kontakt med dem. De fortalte, at de ingen overlast havde lidt, men at de blot var blevet frataget deres våben og skulle holde sig på kasernens område. Kort efter blev de frigivet og hjemsendt.

Det hændte, at toldkamret fik besøg af en vicetoldinspektør fra toldvæsenets prøvesamling, der havde sit domicil i Guidekasernen på Københavns Toldbod. På dette tidspunkt fandtes der kun to-tre toldere med denne fornemme titel, og når en af disse fine herrer dukkede op, gik der en sand jagt ind på toldmedhjælpere og toldelever til at fylde op i foredragslokalet. Sagen var, at assistenterne gjorde alt for at finde en beskæftigelse, der hindrede dem i at være til stede under de yderst kedsommelige foredrag om spidsfindigheder i toldtariffen. Oftest handlede de om problemer, som en provinstolder aldrig stødte på.

Der var også en tendens til, at de samme prøver dukkede op igen, når det havde vist sig, at tidligere tarifieringsafgørelser fik uøn-

skede konsekvenser. Især var der en del fajancefade og porcelænskander, som flyttede rundt i tariffen, eftersom de skiftevis ansås for kunstgenstande og husholdningsartikler. Det var helt patetisk efter Bruxelles-tariffens indførelse 1959 at se dem ligge knust i prøvesamlingens brokkasse.

Med tiden havde jeg fået et dejligt værelse hos flinke, yngre mennesker, gode kammerater og fine betingelser på toldkamret. Så det kom som lidt af et chok, da jeg 1. februar 1944 blev sendt til Kolding på vejerbodskursus. Som alle tidligere Odense-elever havde jeg følt mig sikker på at blive i byen. Trods krigen forekom der et ikke ubetydeligt antal fortoldninger i Odense, så der var en chance for at lære noget om tarifiering i praksis samt erhverve sig nogen varekundskab.

Det var der absolut ikke i Kolding. Forklaringen på departementets omrokering af denne årgang toldelever viste sig dog at være ganske sympatisk. For at bedre på toldelevernes stramme økonomiske forhold havde man fundet på at udstationere i stedet for at forflytte, hvorved man kunne finde hjemmel for at udbetale os 2 kr. om dagen plus 50 øre i fyringssæson'en.

Det er muligt, at jeg under indtryk af skuffelsen over at blive revet bort fra min hyggelige tilværelse i Odense har malet Kolding endnu sortere, end den var i 1944. Byen vrimlede med tyske værnemagtsoldater, og Gestapo havde et af sine hovedkvarterer på Staldmestergården ved Koldinghus. Hundreder af tyske telefonpiger i uniform flokkedes på gaderne, i butikker og på restauranter.

I begyndelsen boede jeg på et koldt, muggent værelse i byens centrale del, men ved hjælp af en dame på toldkamret fandt jeg et fint værelse i en villa øverst på bakken ved Fynsvej. Pensionaterne var rædselsfulde og temmelig dyre, så jeg måtte hutle mig igen-

nem. Helst på det dejlige konditori »Saxildhus«, hvor man fik tre snitter, wienerbrød og kaffe for 2,50 kr.

I det halve år, jeg var i Kolding, forekom der praktisk taget ikke én fortoldning i vejerboden. En tid kom der nogle vognladninger appelsiner fra Spanien, som skulle omlades og fordeles til hele landet. Fortoldningen indebar absolut ingen problemer, men overkontrolløren fandt på, at jeg udstyret med en lånt toldassistenthue passende kunne overvåge omladningen i havnepakhuset. Det var hverken lærerigt eller morsomt at gå der i dagevis og kigge på appelsiner, men det havde den fordel, at jeg fik foræret en masse af de dejlige frugter, der var et sjældent syn i 1944.

Ellers sad jeg mest på opsynsassistenternes kontor og lyttede til deres snak. Der var fire toldassistenter ad gangen i tjeneste, og de havde ikke andet at bestille end lidt tilsyn med de eksportbåde, der sejlede med kreaturer til Tyskland. Derfor havde de fået tildelt kontrollen med den omsætningsafgift af brugte motorkøretøjer, der var blevet indført en gang i krigsårene. Der blev snydt utroligt med betaling under bordet eller byttehandler, hvor andre varer eller tjenesteydelser indgik. Alle kneb blev prøvet, men tolderne var også ferme til at afsløre snyderierne. Der blev skrevet i tusindvis af rapporter landet over, og det gav tolderne gode ekstraindtægter, idet rapportgiverne fik udbetalt halvdelen af bøderne.

I toldkamrets arkiv fandt jeg et eksemplar af den alfabetiske varefortegnelse til toldtariffen, som i adskillige år ikke var blevet tilføjet nye ansatte, fordi oplaget var opbrugt. Det fik jeg lov at tage til mig med samtlige rettelser. Selve bogen var omtrent på størrelse med et bind af brugstariffen, og rettelserne fyldte noget lignende. Mange, mange timer

fordrev jeg med at klippe og klistre rettelsesstrimler. Samtidig glædede jeg mig over at være kommet i besiddelse af dette hjælpemiddel, som ingen unge toldere ellers besad. Når man ser bort fra manufakturgruppen, der blev totalt omredigeret i begyndelsen af 1940'erne, var den alfabetiske varefortegnelse såre nyttig helt frem til 1959, da vi gik over til Bruxelles-nomenklaturen.

I korte perioder blev jeg placeret i beskatningsafdelingen, men det var mest, når der manglede manuel arbejdskraft til udsendelse af afgiftsblanketter o.l. Toldassisterne var ikke meget for at have en toldelev på slæb, når de drog på eftersyn. Man kunne også mistænke dem for, at de nødigt ville have eleven med som rapportgiver, for så skulle han jo deltage i bødefordelingen.

Det var med uskrømtet glæde, at jeg drog afsted til fagkursus i København den 1. august 1944. Jeg fik et lillebitte værelse på Østerbro hos en gammel dame, der havde logiværtens normale indstilling, at den logerende helst ikke skulle ses eller høres. Skidt med det - nu skulle livet leves i det store, dejlige København.

Som de fleste toldelever mente jeg ikke, at fagkursus skulle tages alt for højtideligt. En opfattelse, der nok blev bibragt os ved elevtidens toldsteder. Blot man bestod eksamen på denne usandsynligt kedelige terpeskole! Så var karaktererne i øvrigt ganske underordnede, da de ikke betød noget i vores senere løbebane. Langt de fleste af os var jo provinsdreng, som for første gang i livet blev sluppet løs på egen hånd i storbyen. Der var utroligt meget, der skulle undersøges og opleves.

Når vi sidst på ugen havde været på Frilagerets Toldkassererkontor for at hæve de 17,50 kr. i dagpenge, gik turen som regel først til den gode, gamle »Lumskebugten«

ved porten ind til Nordre Toldbod. Her fik vi den berømte biksemad med rødbeder, spejlæg og rugbrød for 1,75 kr. Om aftenen var »Den kvikke Kanin« på 1. sal i Løngangsstræde nærmest stamcafé for toldelever på fagkursus. I det sidste krigså kunne man ikke få mere end ét krus øl pr. aften til 2 kr. Til gengæld kunne vi danse hele aftenen på det lille stopfyldte dansegulv, der var indhegnet med et solidt rækværk, for at de dansende ikke skulle vælte stole eller borde. »Den røde Pimpernel«, »Heidelberg«, »Jomfruburet«, »Olympia«, »Holberghaven«, »Scalasalén«, »Blue Heaven«, »Zigeunerhallen«, »Hollænderbyen« og Lorrys mange afdelinger udgjorde andre fristelser. Trods mørkelægning, spærretider og varemangel var København under krigen betydelig morsommere og billigere at være ung i, end den er nu.

Fagkurset varede knap fire måneder. De omkring 40 toldelever var fordelt på to klasser, men da der kun var ét klasseværelse i Postgodstoldforvaltningens bygning på Toldboden, gik vi skiftevis på formiddags- og eftermiddagshold. Fagene var toldvæsenets personelle ordning, toldlov, toldforvaltning, omsætnings- og forbrugsafgifter, hverv udenfor beskatningen, toldvæsenets regnskab, engelsk, tysk og bogholderi.

Det var departementets yderst indflydelsesrige personalechef, kontorchef P.R. Grønvold, der underviste i toldvæsenets personelle ordning. I dette fag var det sjældent, at nogen mødte uforberedt. Svarene skulle helst falde pinligt korrekt, når Grønvold løftede det tunge hoved og skuede ud i klassen, mens han langsomt og med mange eftertænksomme pauser sagde: »Hr. ... Hansen ... Odense ... Skal vi to tale lidt sammen?« Hans form var overordentlig høflig og venlig, men man glemte aldrig hvem, man havde for sig. Hans personlighed indgød umiddelbar respekt, og

Forfatteren som ung toldelev sammen med en kursuskammerat, Poul Sehested Hoff, fotograferet på Langelinie, august 1944.

den afgørende indflydelse, han havde på vor fremtid i toldetaten, var man sig hele tiden bevidst.

Toldlov var absolut det sværeste af fagene. Læreren var toldinspektør i Frihavnen, Knud Groth, der som gammel prøvesamlingsmedarbejder kendte alle tariffens krinkelkroge. Han kendte også alle de tåbelige spørgsmål, som toldeleverne havde arvet fra hjemvendte toldmedhjælpere, og som man naivt diskede op med, såsom: »Hvad koster en natpote af fajance med spejl i bunden? Den tariferes som fajancevare, for spejlet skider vi på!« Groth rystede blot godmodigt på hovedet, krusede mundvigene i en antydning af et smil og gik videre i teksten.

Lærebøgerne i toldlov indsamledes til næste hold, når fagkurset var afsluttet, hvilket tydeligt sås på de krøllede og plettede sider. De var forsynet med utallige blækskrevne rettelser, tilføjelser og udstregninger, og Groth brugte i starten mange timer på at diktere nye ændringer, ligesom vi fik udleveret duplikerede supplementer til visse afsnit. Hvorpå vi i øvrigt lagde det hele bort for at koncentrere os om det ene fornødne: at lære toldtariffens tekst udenad med løbenr. 4 (visse kemikalier) som eneste undtagelse.

For det store flertal af kursisterne lykkedes det virkelig at få disse lange ordkæder til at hænge fast i hukommelsen for en tid, og mange af os husker sikkert større eller min-

dre bidder udenad den dag i dag. Det var krævende, dødkedeligt og temmelig unyttigt. Hvis tiden i stedet var blevet anvendt til at lære os at bruge tariffen og toldbehandlingsreglementet, havde de unge toldassistenter været bedre rustet, når de skulle begynde arbejdet i toldopsynet, hvor de ofte var overladt ganske til sig selv.

I toldforvaltning havde vi den elskelige toldinspektør Emil Larsen. Hans timer var altid hyggelige. Hans stilfærdige form og det lune glimt i øjet gjorde toldforvaltningstimerne til en oase i ørkenvandringen. Emil Larsen

var en stor beundrer af toldforordningen af 1797. Hvis man lod Poul Reumert læse den op, sagde han engang, ville den blive anset for et kunstværk.

Undervisningen i omsætnings- og forbrugsafgifterne blev varetaget af toldinspektør J.A. Kromann, chefen for Inspektoratet for Øl- og Spiritusbeskatningen. Han forlangte vel ikke ligefrem teksten lært udenad, men det var tæt på. De formuleringer, han havde anvendt i sin lærebog, var nu en gang de bedste. Han gennemgik altid lektien til næste time med os og anvendte herunder en

Toldvæsenets fagkursus 1944. Forfatteren ses øverst som nr. 3 fra højre. Nederst som nr. 2 fra højre side den senere Grønlandsminister Jørgen Peter Hansen. I anden række ses efter to kvindelige toldelever lærerne Höllinger, Bruun, E. V. Jensen (Valerius), Groth, Kromann, Grønvold, Emil Larsen, F. P. Jensen samt pedellen Bramsen.

række faste vendinger. Mange forekom morsomme første gang, men de idelige gentagelser i fire måneder fik dem til at hænge os ud af halsen. Op med klingbøjtelen - ned med daleren. Så bestiger vi Nebo bjerg og skuer ind over det forjættede land. Tolderen skal eje tvilvens nådegave. De værste var nepot for netop og lemis for melis. Kromann var en meget dygtig mand, men han demonstrerede det lidt for meget.

Kromann underviste også i hverv udenfor beskattningen, der dækkede emner som skibsmåling, mønstring af skibsbesætninger og udførselskontrol. På disse felter viste han sig langt mere menneskelig, for her vidste han ikke stort mere, end der stod i lærebogen, og ofte mindre end de elever, der havde prøvet tingene hjemme på toldkamret.

Den venlige, lavmælte fuldmægtig H.C.C. Bruun fra 3. toldrevisionskontor forsøgte forgæves at holde ro i klassen og aftvinge toldeleverne en smule interesse for toldvæsenets regnskab. Det var bestemt ikke hans skyld alene, at faget forekom os så håbløst kedsommeligt. Havde jeg selv været klar over hvor dårligt, mit eget uddannelsesgrundlag var, ville jeg nok have søgt at få lidt mere ud af Bruuns store viden om emnet.

Undervisningen i engelsk og tysk var fundamentalt forkert anlagt. Den tynde lærebog, der over tre spalter gengav de samme fraser på dansk, engelsk og tysk levnede ikke E.V. Pedersen (senere Valerius) og F.P. Jensen mange chancer til at formidle andet end gold udenadslære.

Også departementets bogholder, J.H. Höllinger, måtte undervise under håbløse vilkår. Uden forudsætninger som vi var, kunne det umuligt lade sig gøre at lære os det dobbelte bogholderis finesser i løbet af et par ugentlige lektioner. Trods krigstidens mangler lykkedes det altid Höllinger at syne som den

fuldendte laps, klædt i elegant habit med håndbunden silkebutterfly, hvide vaske-skindshandsker og Borsalino-hat. Hans pibe duftede mistænkelig dejligt, men alt dette var teater. I virkeligheden var han et fornuftigt mandfolk og besad et stort talent for at omgås unge mennesker. Han var enormt afholdt, men vi vidste også meget godt, at han var Grønvolds substitut, hvad angik forflyttelser og udstationeringer af toldelever og toldmedhjælpere, og at det var ham, der efter fageksamen afgjorde hvor, vi skulle placeres.

Midt i kurset indtraf en af besættelsestidens skelsættende begivenheder, da tyskerne den 19. september 1944 tog politiet og grænsegendarmeriet. Vi toldelever på hold A kom til at opleve tyskernes angreb på Amalienborg på nærmeste hold. Vi sad i kursuslokalet, da den falske luftalarm lød og sendte os i beskyttelsesrum. Vi var relativt hurtigt oppe igen og opdagede, at Amaliegade oppe ved Amalienborg var spærret med spanske ryttere, olietromler og væltede vogne. Nogle af os rendte op på loftet under postgodsforvaltningens høje tag, hvor der var huller og glugger, vi kunne kigge ud af.

Herfra så vi en deling tyske soldater marchere ned ad gaden, der hurtigt blev menne-sketom. Der var dødsstille, men så begyndte en regn af tomme flasker at hagle ned over kolonnen, som nu delte sig og fortsatte langs husmurene i begge sider af gaden. Lidt efter bragede den første skudsalve. Tyskerne søgte dækning i kælderhalse og portåbninger, hvorfra de besvarede ilden. Ret hurtigt trak soldaterne sig tilbage og søgte dækning på Toldbodvej ind mod Nordre Toldbod. Døde og sårede efterlod de på gaden. Der kom danske ambulancer for at samle dem op, men folk strømmede ud af husene og belærte ambulancefolkene om, at det måtte være tyskernes egen sag at tage sig af de faldne. Senere kom

Skudhul i vinduet efter »stormen på Amalienborg« den 19. september 1944. Fra postgodsforvaltningen («postporten»). Told•Skat-museet.

en tysk lastbil og samlede dem op. Jeg tilstår, at vi jublede højt hver gang, vi så en tysk soldat falde. Tyskerhadet og krigens råhed prægede os i de år.

Under en pause i skyderierne løb en kammerat op mod Amalienborg, men da projektilerne igen begyndte at fløjte gennem gaden, sprang han ind i 3. toldrevisionskontor i det Classenske palæ. Temmelig dumdristigt vovede han et nyt spring ud på gaden og tog geværet fra en soldat, der faldt lige udenfor. Det førte omgående til, at tyskerne stormede huset og jog hele personalet ud på Amaliegade, hvor de ubeskyttede måtte løbe hen til toldboden for at komme i sikkerhed. Lykkeligvis blev ingen af dem ramt.

Da tyskerne atter rykkede frem, var de blevet mere forsigtige og gennemsøgte flere huse i Amaliegade. Ud for postgodsforvaltningen placerede de en kanon, som beskød hjørnet af Ny Toldbodgade, men der skete ikke andet end, at gesimsen blev smadret. Måske var hensigten kun at sprede rædsel og panik.

Tyskerne havde i særlig grad set sig gale på Det Københavnske Reassurance-Compagnis bygning lige overfor toldboden. De smed håndgranater ind i barberstuen i kælderen og skød alle ejendommens ruder ud med maskinpistoler. Herved opstod en voldsom brand, som brandvæsenet ikke fik lov at slukke. Gnister, røg og hed luft blæste over

gaden, og der opstod frygt for, at de gamle bygninger, skure og pressenninger på toldbodpladsen skulle blive antændt. Folk søgte derfor over i frilagerbygningens kældre allerede inden, tyskerne gennemsøgte bygningerne. Da vi toldelever bekvemmede os til at forlade postgodsforvaltningen, havde nogle tyskere entret murene omkring toldboden, hvorfra de beskød de flygtende og dræbte nogle. De fleste slap dog med skrækken.

Vi var således en masse mennesker samlet i frilagerets kældre, da tyskerne også gav sig til at rydde denne bygning. Da soldaterne kom ned ad trapperne, opstod der panik, og vi styrtede skrækslagne rundt i gangene, indtil en ung toldmedhjælper stillede sig op og råbte: »Stands!« Så kom folk til besindelse og lod sig genne op ad trapperne og over Amaliegade med kuglerne susende om ørerne og tyske geværpiber i ryggen. Vi blev stillet op ad murene på Toldbodvej med hænderne i vejret for at blive kropsvisiteret. Det varede temmelig længe, men en sigende gestus med et våben giver uanede kræfter - også til sammen med en kammerat at holde armene oppe på en gammel dame, der absolut ikke kunne mere. Jeg har ingen idé om hvor længe, vi stod der, men det føltes som en evighed. Endelig blev det betydet os, at vi frit kunne gå op mod Grønningen.

Grænsegendarmeriets internering og overførsel til Frøslevlejren tog umådelig hårdt på Grønvold. Denne korrekte og tilknappe embedsmand græd åbenlyst, da han oppe fra katederet fortalte os om gendarmernes skæbne. Det forlød, at han ved personlige henvendelser til alle mulige tyske instanser forsøgte at få dem frigivet eller mildnet deres kår. Grønvold blev ikke særlig gammel, og mange har ment, at det skyldtes den psykiske og fysiske belastning, han udstod i denne tid.

Grønvold bekymrede sig også for toldeleverne. Straks efter den 19. september blev undervisningen beskåret, for at eleverne på eftermiddagsholdet kunne være hjemme inden mørkets frembrud. Til sidst afkortede han også selve kurset nogle dage, for at de toldelever, der skulle over Storebælt, kunne få adgangsbilletter til færgen. Tilmed skaffede han os disse stærkt efterspurgte adgangsbilletter, der handlede dyrt på den sorte børs. Vi blev da også afvist ved billetlugen på Hovedbanegården og måtte op til stationsforstanderen for at få bekræftet, at vi besad billetterne med rette.

Den sidste måned af fagkurset anvendtes fortrinsvis til repetition og eksamen. Da jeg aldrig i praksis havde ført kassejournal eller deltaget i udarbejdelsen af de månedlige intradelister og ekstrakter, blev skriftlig eksamen i faget toldvæsenets regnskab lidt af en katastrofe for mig. Ellers gik det godt hele vejen rundt. Dog undrede jeg mig over et mg i toldlov, for jeg aflerede teksterne fejlfrit og besvarede uden tøven de få spørgsmål. Jeg nærede en mistanke om, at mit daværende efternavn Hansen havde medført en forveksling med en kammerat.

I toldforvaltning trak jeg det værste af alle emner - »lossene og laden på kysten« - og det kunne være gået forfærdelig galt. Emil Larsen havde lovet ikke at tage nogen op i dette hundesvære og helt inferiøre punkt, men havde åbenbart glemt sit løfte. Han kom dog øjeblikkelig i tanke om det, da han så rædslen på mit ansigt. Under eksaminationen styrede han udenom alle fælder og spurgte kun om det mest indlysende. Bagefter sagde han, at det var heldigt, at overtoldinspektør Chr. Jensen havde været bortrejst. Han plejede at være censor, og »lossene og laden på kysten« var hans yndlingsemne.

Man lod normalt ikke toldelever dumpe. Var de for sløje, fik de lov at gå om året efter. Mange kursushold havde et par omgængere, og de klarede sig ofte lige så dårligt i anden runde, men så lod man nåde gå for ret og gav dem ved eksamen de minimumskarakterer, der skulle til for at klare skærene. Så alt i alt var det ikke så mærkeligt, at de fleste toldelever så stort på eksamensresultatet. Vi vidste, at det ville blive vore præstationer ude i toldvæsenets dagligdag, der betød noget for vor fremtid og eventuelle karriere. At man 25-30 år senere gravede disse gamle eksamenskarakterer frem og tillagde dem betydning var en oplagt uretfærdighed.

Det spørgsmål, der interesserede os mest ved kursets afslutning, var afgjort hvor, vi ville blive sat til at gøre tjeneste. Vi var stort set to grupper. Den ene ønskede brændende

at blive i København, den anden at undgå det. Alle kunne jo ikke få deres ønsker opfyldt, men der blev taget vidtgående hensyn. Jeg hørte til dem, der fik lov at blive i København, og efter juleferien stillede jeg på Toldbodens toldkassererkontor som nyudnævnt toldmedhjælper pr. 1. januar 1945. Der kom jeg ikke til at opholde mig ret meget, som jeg allerede har skildret i Zise.

Det Kjøbenhavnske Reassurance-Compagnis bygning i Amaliegade efter branden.

Toldarkiverne

af Claus Rafner

Næsten alle købstæder havde fra gammel tid et toldsted eller en toldbod, fra slutningen af 1600-tallet også kaldet toldkammer. Denne lokale struktur eksisterede nogenlunde uforstyrret frem til 1969, hvor antallet af toldkamre i provinsen reduceredes fra 78 til 26, mens omvendt Københavns tolddistrikt opdeltes i 11 nye distriktstoldkamre. Et indgreb af det format kunne let få uønskede følger for toldkamrenes arkivmateriale, og man begyndte i Landsarkivet for Nørrejylland at indsamle de ældre lokale toldarkiver. De tre øvrige landsarkiver forholdt sig mere passive, men da man nogle år senere kunne konstatere kassationer, som Statens Arkiver ikke havde givet tilladelse til, blev en arbejdsgruppe nedsat i 1983 for at tage sig af såvel de centrale som de lokale arkiver hos toldvæsenet.

Arbejdet med de lokale toldarkiver omfattede indsamling af alt arkivmateriale før 1969, og i den anledning blev man enige om at opstille en fælles model for materialets registrering på landsarkiverne. Udarbejdelsen af registraturmodellen lededes af arkivar Ole Degn fra Landsarkivet for Nørrejylland, hvilket er den nærmere baggrund for det seneste skud på stammen af toldhistoriske bøger, nemlig »Toldarkiver før 1969. Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne«, skrevet af Ole Degn og udgivet af Statens Arkiver samt Told- og Skattehistorisk Selskab i fællesskab.

Bogen indeholder en kommenteret og detaljeret oversigt over de mange sagstyper og den systematik, hvormed materialet indgår i registraturmodellen. Det har naturligvis været rationelt for landsarkiverne at kunne

benytte en fælles registraturmodel, men modellen kan også være til hjælp for arkivbrugerne, idet sager af samme art lettere lader sig opstige blandt landsarkivernes toldarkiver. Eksempelvis har korrespondance bogstavbetegnelsen B, og indenfor denne kategori har toldkassererens kopibøger nummerbetegnelsen 07. En gennemgang af arkivgruppen B 07 for hvert toldarkiv skulle dermed vise, hvad der findes af kopibøger for toldkasserere. Det må dog bemærkes, at systemet ikke er fuldt gennemført i praksis. Kun Landsarkivet for Nørrejylland bruger den detaljerede nummerbetegnelse; de øvrige landsarkiver nøjes med den overordnede bogstavbetegnelse.

Men bogens detaljerede gennemgang betyder til gengæld, at man får et omfattende indblik i spændvidden af materiale i toldarkiverne. Meget af materialet er knyttet til oppebørselen, såvel af toldafgifter som de mange forbrugsafgifter, lige fra ældre tiders konsumtion til vore dages moms og punktafgifter. Hertil kommer, at toldvæsenet var indblandet i ret så mange ting, der ikke havde direkte med oppebørsel at gøre, såsom karantænevæsen, udskrivningsvæsen, skibsmåling og skibsregistrering, samt mønstring af skibsmandskab. Gennemgangen af disse sagområder giver gode ideer til, hvad materialet kan bruges til at belyse, og bogen indledes da også med en forsmag på forskellige relevante undersøgelsesemner, primært indenfor økonomisk historie, men mulighederne er naturligvis utallige.

Næste trin i undersøgelsen for den, der ønsker at tage arkivmateriale i øjesyn på landsarkiverne, er selve registraturerne over toldarkiverne, hvor det bevarede materiale står beskrevet helt konkret. Bogen yder her den hjælp, at der på side 159 bringes en fortegnelse over de hidtil udgivne toldarkivregi-

Helnæs strandkontrollørbolig på Sydfyn. Fra »Toldarkiver før 1969«.

straturer. Med hensyn til arkivbesøg skal man iøvrigt være opmærksom på en væsentlig ting, som ikke nævnes i bogen, nemlig reglerne for tilgængelighed. Materialet skal være mindst 50 år gammelt, i visse tilfælde endda ældre, førend det kan benyttes uden særlig tilladelse. En del af de interessante sager, der opremses i oversigten på side 79-145, ligger det således lidt tungt med at få i øjesyn.

Den registraturmæssige oversigt angår udelukkende de lokale toldarkiver på landsarkiverne, men Ole Degn understreger fornuftigt nok, at der også ligger et stort materiale på Rigsarkivet hidrørende fra de centrale toldmyndigheder. Trods dets centrale karakter rummer materialet mange lokalhistoriske oplysninger, og her er det desuden muligt at komme længere tilbage i tiden end ved de lokale toldarkiver.

I tilgift til det registraturmæssige bringer bogen en række afsnit, der i god oversigtsform beskriver toldlovgivning, toldvæsenets organisation, toldpersonale, toldsteder og toldarkiver. Sidstnævntes bevaringstilstand får man en ganske klar fornemmelse af, for bogen har på side 58-60 en liste over de enkelte toldsteder med vedføjede årstal for ældste materiale og antallet af hyldemeter. Tre toldsteder har materiale tilbage til slutningen af 1600-tallet (Ålborg er ældst med et brev fra 1688), og i 1700-tallet kommer de fleste andre toldsteder med, omend der må regnes med mange ufuldstændigheder.

Bogen indeholder tillige en nyttig fortegnelse over periodens mange toldsteder og underordnede filialer, dog gives der for filialernes vedkommende ingen oplysninger om årstal for oprettelse og nedlæggelse. Toldstedsfortegnelsen rummer oplysning om

befolkningsunderlag og toldindtægter for udvalgte år, hvilket Ole Degn udnytter til et par analyserende indslag, hvor det for eksempel vises, at den geografiske fordeling af toldindtægterne først i løbet af 1900-tallet kom i nogenlunde overensstemmelse med befolkningens fordeling. Hidtil havde hovedstadens andel af rigets toldindtægter været langt større end dens andel af befolkningstallet.

Ligeledes analyseres udviklingen i personalemængden. Der mangler dog den væsentlige bemærkning til tabellen på side 43, at konsumtionspersonalet ved provinstoldstederne er medregnet ved opgørelsen i 1847, men ikke i 1746 (konsumtionen var bortforpagtet). Personalefremgangen i de mellemliggende 100 år fremtræder derfor noget mere voldsom end berettiget er.

Til afsnittet om toldlovgivning må det nævnes, at toldrullen af 1686 er glemt på side 13, og de øvrige afsnit indeholder også nogle småfejl. De små Limfjordstoldsteder nedlagdes således ikke i 1658 (s.33), men allerede ved toldrullen af 1651. Embedet som generaltoldforvalter blev ikke afskaffet i 1672 (s.25), men i 1663, hvor den sidste generaltoldforvalter, Mikkel Langemack, fradømttes embedet ved Kammerretten. Det var ikke blot stiftamtmandene (s.27), men også de

almindelige amtmænd, der havde tilsyn med tolderne under enevælden. Accisen påstås ophævet i 1882 (s.16), men det gjaldt kun København; i provinsen ophævedes accisen som afgift ved 1797-toldloven, og den eksisterede derefter udelukkende som statsydelse til visse lokale myndigheder frem til 1868. Endelig anfører Ole Degn, at den centrale toldstyrelse 1660-1679 henhørte under »Rentekammerets skatkammer« (s.25). Det lyder som om, han anser Skatkammeret for en underafdeling af Rentekammeret, men Skatkammeret var i den periode blot en anden betegnelse for Rentekammeret.

Skønt bogen således rummer nogle skønhedsfejl, er der tale om et ganske interessant værk. Der bringes mange oplysninger, som ikke optræder i de gængse toldhistoriske værker, og den toldhistorisk interesserede vil have nytte af bogen både som vejledning til toldarkivregistraturer, og som toldhistorisk håndbog i almindelighed.

Ole Degn: Toldarkiver før 1969. Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne. Udgivet af Statens Arkiver & Told- og Skattehistorisk Selskab, København 1994. 159 sider, illustreret. Pris: 125 kr. indb.

Helsingørs entré

af Mikael Venge

Svingelport hed Helsingørs gamle hovedindgang, hvor landevejene fra København og Nordsjælland mødtes og blev til en trekantet plads foran byporten. I anledning af, at pladsen er blevet kunstnerisk udsmykket og døbt Simon Spies Plads foreligger dette fortrinlige skrift af den lokale ekspert, Lars Bjørn Madsen.

Navnet Svingelen optræder allerede midt i 1500-tallet og sigter utvivlsomt til en bom, der kunne svinges til side, når de rejsende skulle indlades i byen. Da den første egentlige byport opførtes i Frederik II's sidste år, hvor Helsingør befæstedes efter Kronborgs opførelse, blev navnet hængende. Under Christian IV opførtes en regulær bymur ud mod Sundet, byens »ansigt«, mens resten af byen indrammedes af plankeværker.

Madsen sandsynliggør, at Svingelpladsen, som altså nu er blevet opkaldt efter den afdøde rejsekonge, har eksisteret som torv allerede i middelalderen. Det er mærkeligt, at beliggenheden af det middelalderlige Helsingør - den bydannelse, der eksisterede før Erik af Pommerns anlæg - ikke kendes. Der er heldigvis nok at tage fat på for den energiske Lars Bjørn Madsen, som allerede har beriget lokalhistorien med en perlerække af værker.

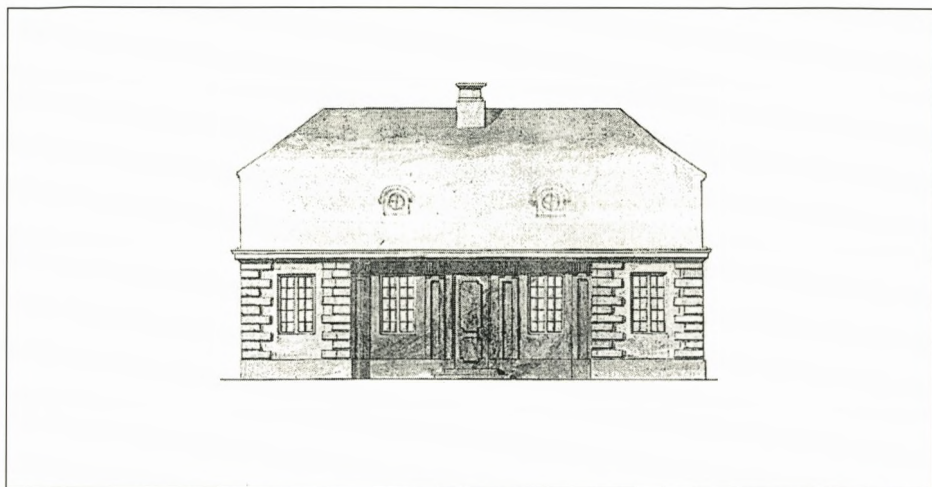
Madsens skrift om Svingelporten har, som hans andre værker, tæt berøring med toldhistorien. Den besværlige kontrol med adgangen til den livlige købstad, som opkrævnin-gen af konsumtionen krævede, skildres særdeles levende. Hærværk og tyveri var åbenbart også udbredt i 1600-tallet. Da den stærkt forfaldne Svingelport i 1687 faldt ned og til konsumtionsforvalterens fortvivlelse kun

blev erstattet af en bom, der gav fri adgang til byen i nattetimerne, forsvarede bystyret sig med, at en nyopsat port ville blive stjålet inden 14 dage.

Hermed var tilstandene i den oprindelige svingels tid vendt tilbage. Det harmonerede mildt sagt ikke med regeringens intentioner. Enevoldsmonarken så gerne, at kongevejen København-Frederiksborg-Fredensborg-Kronborg fik en passende indramning og betydede bystyret, at der burde indrettes en »entré« på stedet i fransk barokstil. I Helsingør kastede man imidlertid et blik på kassebeholdningen og nægtede pure at punge ud. Først i 1727 tog bystyret sig sammen og foranstaltede en indsamling, der førte til opførelsen af en flot, ny port med to sidelåger udført i solidt egetømmer og prydet med Frederik IV's kronede monogram.

Ganske vist er denne fase blevet noget forplumret i Lars Bjørn Madsens ellers så sikre og professionelle fremstilling. Han lider nemlig af en faible for at citere gamle tekster, som de stavedes - blandt historikerne en såre udbredt faible, men ikke derfor mindre irriterende. Omtrent som når usikre pianister træder pedalen i bund. Vel lyder det af noget, men kønt er det ikke, og meningen går fløjten. Lad os ikke tvære, men det er altså en misforstået loyalitet, når en historiker forfalder til en simpel gengivelse af fortidens vidnesbyrd.

Madsen har tidligere skildret både Øresundstoldens og Helsingør bys toldkamre (jf. ovenfor s. 80-82). Her får vi - antydet - historien om byens konsumtionsboder, hvoraf den ved Svingelporten blev nedrevet så sent som i 1959. Denne oprindelige konsumtionsbod, der lå lige indenfor byporten, erstattedes af en kombineret militær vagt og konsumtionsbod, der blev opført 1805, og Madsen skildrer som den gode arkitekturhistoriker, han

Oberstløjtnant F. Zubers projekt til en kombineret vagt og konsumtionsbod udenfor Svingelport i Helsingør, opført 1805. Stilen karakteriseres af Lars Bjørn Madsen som bastant, klassisk barok, en let anakronisme i begyndelsen af det 19. århundrede, men karakteristisk for militæringenierernes bygværker. Konsumtionsboden fandtes til højre i bygningen med indgang i gavlen, hvor konsumtionsskiltet med det kongelige monogram forkyndte, at her lå byens »Consumptions Port Contoir«.

er, meget udførligt både projektet og byggeriet. Det var hærens ingeniørkorps, der byggede vagt- og konsumtionsboden, og arkitekten var oberstløjtnant Ferdinand Zuber (1748-1823), der virkede som militær bygmester.

Her studser den opmærksomme læser unægteligt. Fra Madsens tidligere værk, bogen om Helsingør bys toldkammer, ved vi, at den nyklassicistiske toldbod fra 1783 blev opført af hofbygmester C.J. Zuber (1736-1802). At en ny Zuber opfører Helsingørs konsumtionsbod i 1805, er da et ejendommeligt tilfælde. Madsen afstår - klogeligt - fra en forklaring, men anmelderen har jo lov at gætte og vælger den mest plausible. Mon ikke de to Zuber-bygmestre med 12 års aldersforskel simpelthen har været brødre? Hofbygmesteren var søn af høftømrermester F.J. Zuber (1705-1771), og oberstløjtnanten

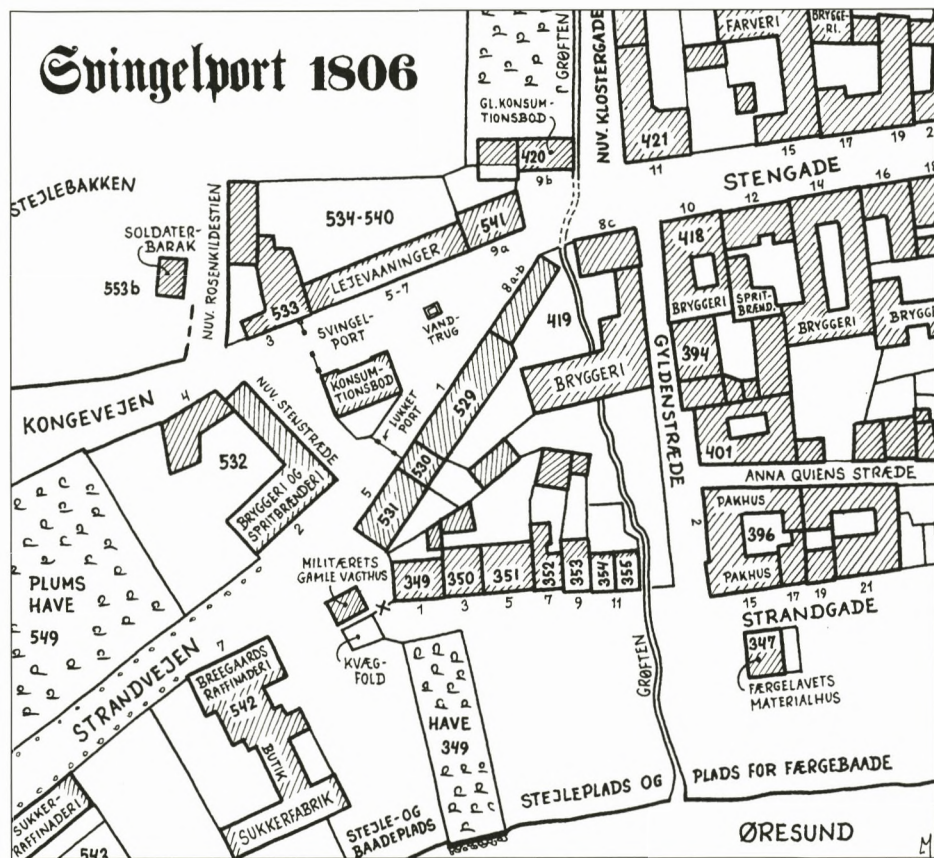
med arkitektalentet kan let have været det samme. 1700-tallet var udpræget en tidsalder, hvor næringer gik i arv.

Tidligere havde konsumtionen ligget i et lejet hus (det, som blev nedrevet i 1959), så den nye bod udgjorde utvivlsomt et stort fremskridt, selv om militæret beslaglagde sin del. Set fra facaden rådede toldvæsenet kun over et vindue til konsumtionsbetjentens kontor, mens der bagtil fandtes en lille, men efter tidens forhold god bolig til betjenten og hans familie. Madsen har fundet et inventar i Helsingør toldkammers arkiv, der genkalder interieuret lyslevende. Vi citerer fra s. 34:

»Til nattetjenesten var der anbragt en gammel standseng med en madras og en hovedpude stoppet med langhalm. Det øvrige møblement bestod af to stole og et bord med aflåselig skuffe. På bordet lå den uundværlig-

ge toldtarif, regnskabsbogen og konsumtionsstemplet med kongens kronede monogram, en papirsaks, en tavle, et glasblækhorn og et bliksandhus samt en lyseplade med saksen til tællelyset. Håndlygten, som han brugte, når han skulle lukke og låse porten om aftenen, har nok hængt i forstuen, hvor man

også kunne tænke sig den lange og den korte jernsøger anbragt. I kontoret fandtes en 2 lis-pund bismervægt med tilhørende jernkæde og kroge til de tunge varer. Desuden stod her et par gamle tønder samt et brændejern til kvæget. Uden for bygningen hang den såkaldte krone, hvori betjenten kunne hænge

På Lars Bjørn Madsens kort ses den nyanlagte Svingelplads omkring konsumtionsboden fra 1805. Den gamle Svingelport lå i den spidse ende af pladsen, hvorfor man var nødsaget til at spærre Strandvejen, da den nye konsumtionsbod blev taget i brug. Krydset ved nr. 349 markerer en særlig form for spærring, et drejeligt kors kaldet »Snurren«.

den store bismer. Med løber og blokke kunne den så sænkes ned til de tunge varer, der ellers var umulige at håndtere«.

Skildringen af konsumtionsbetjentens bolig, latrin og brændeskur må læseren have til gode, tillige Madsens glimrende beskrivelse af den første anlagte Svingelplads, som opførelsen af den nye konsumtionsbod gav anledning til. Blot dette, at den hidtil åbne Strandvej til borgernes harme blev lukket af en port, der fik den sigende betegnelse »Wiederkehr«.

Efter konsumtionens ophævelse blev bygningen solgt på auktion og i 1866 indrettet som værtshus under navnet »Øen«, der hentydede til bygningens ejendommelige beliggenhed midt på pladsen, efter at byporten var fjernet. Senere blev den gamle konsumtionsbod slagterstiftelse med seks friboliger for enker - et forhold, der fik stor betydning for pladsens fremtidige udformning.

Sidst i 1960'erne og først i 1970'erne blev alle Svingelpladsens gamle bygninger revet ned, Zubers konsumtionsbod inclusive. Bilismen krævede sine ofre. En indviklet kæde af begivenheder, som her kun kan antydes, men hvis hovedingrediens bestod i, at Simon Spiess' morfader havde været slagter i Ålsgårde og hans mormoder som enke boet i slagterstiftelsen, den fhv. konsumtionsbod, har ført til, at skuepladsen for århundreders trakasserier mellem æggekoner og kvæghandlere og emsige konsumtionsbetjente i dag henligger som en fashionabel vandkunst, ingen enevoldskonge kunne ønske sig mere prangende.

Lars Bjørn Madsen: Svingelport. 64 sider, uden pris og år. Frihedsmuseets Venners Forlag.

Departementschef Paul Gersmann

af Christian A. Nielsen

Mandag den 1. august 1994 døde fhv. departementschef Paul Gersmann, 77 år gammel. En markant personlighed er ikke mere.

Gersmann var chef for Departementet for Told- og Forbrugsafgifter fra 1964, indtil han i 1985 søgte sin afsked. Som ung var han i en årrække sekretær i Arbejderbevægelsens erhvervsråd. I 1942 blev han cand.polit. og fik samme år ansættelse som sekretær i tolddepartementet. Her avancerede han i 1955 til kontorchef og i 1962 til administrationschef. Departementschef Gersmann var medlem af Toldhistorisk Selskabs bestyrelse fra stiftelsen i 1977 indtil 1985, de første fire år som næstformand for selskabet.

I sit virke kom Gersmann til at øve stor indflydelse på toldetatens udvikling i netop de årtier, hvor ikke alene told- og afgiftslovgivningen, men også etatsforvaltningen gennemgik de vel mest dybtgående forandringer i etatens lange historie. Han var den, der tidligt i sin personlige karriere og tillige mest afgørende brød med den mangel på forståelse og deraf følgende passivitet, der gennem mange år havde præget tolddepartementets holdning til en modernisering af etatsforvaltningen. Gennem mere end 25 år stræbte han efter at skabe et tidssvarende og effektivt forvaltnings- og kontrolorgan og understøttede i den udstrækning, han havde mulighed for det, de initiativer, der efter hans formening kunne føre mod dette mål.

I særdeleshed lå en styrkelse af lokalforvaltningen ham stærkt på sinde. Denne holdning giver han udtryk for i det nummer af »Toldetaten«, der i januar 1982 blev udgivet i

anledning af etatens 350 års jubilæum. I sit indlæg »På vej mod vor tids toldadministration« kom Gersmann ind på de uheldige virkninger af den overdrevne centralisering. Han refererer i denne sammenhæng til generaltolddirektør Wilhelm Sponnecks kritik af »Centralisations-Systemet« og fortsætter selv: »Dette er imidlertid en karakteristik af forholdet mellem den centrale told- og afgiftsadministration og den lokale, som har været gyldig også i det meste af den periode på godt 140 år, som er gået, siden disse ord blev nedskrevet. Centraladministrationen har kun i yderst ringe grad lyttet til forslag fra lokalforvaltningen. Først i de seneste år er der sket en ændring på dette område, også i retning af at give toldvæsenets driftstjeneste friere hænder til at løse lokale problemer«.

Gersmann fulgte konsekvent den grundholdning, der her kom til udtryk. Tolddirektoratets rapport nr. 1 fra 1984 om udlægning af sager til distriktstoldkamrene ville ikke være blevet realiseret i den udstrækning, det nu skete, uden hans helhjertede støtte.

Omsorgen for toldetaten, dens indretning og måde at fungere på, rakte udover hans rent tjenstlige ansvar. Engagementet i toldhistorien er velkendt og gav sig udslag i flere bidrag til »Zise« (1979, 1983), og for den, der fik lejlighed til at følge ham på nærmere hold, var interessen for toldetatens personale og hans medleven i etatens indre liv i det hele taget iøjnefaldende. Det var da heller ikke vanskeligt at få ham til at ytre sig på tryk om overordnede etatsanliggender, og når lejlighed bød sig, søgte han at pleje og udvi-

Paul Gersmann (1916-1994).

de de mange personlige bekendtskaber, han havde i tolderkredse. Gerne deltog han i told-etatens festlige begivenheder. Der var han det naturlige midtpunkt, og ofte satte han sit helt personlige præg på festlighederne.

Det var ikke offentlig omtale eller popularitet, Gersmann anglede efter. Det lå ham fjernt. Hans bestræbelser og engagement var dybfølt, og det blev opfattet. Mon ikke de fleste, der arbejdede i toldvæsenet i 60'erne eller senere, har et ganske godt indtryk af departementschefen og det, han stod for. At han var departementschefen, var ingen i tvivl om, men denne topplacering betød ikke, at han for toldvæsenets personale kom til at fremstå som den fjerne, uvedkommende og anonyme eminence.

Nu var forholdet mellem departementschefen og direktoratets ledelse ikke luter idyl. Vel især det første årti efter direktoratets oprettelse opstod der situationer, hvor Gersmann som chef for tolddepartementet kom til at stå ret skarpt over for det nyoprettede direktorat. Anderledes kunne det ikke være. Han var i sådanne fejder en drøj modstander, men det var karakteristisk, at når stridighederne var bilagt, yndede han at vende tilbage til bataljerne med et lune, der vidnede om, at han nød en rask nærkamp. Næppe alene for kampens skyld, men nok så meget fordi han så den holdningsprægede fight som et udtryk for liv. Træghed og laden stå til var ham inderligt imod.

De forbigående konflikter anfægtede da heller aldrig den almindelige opfattelse, at toldetaten var særdeles godt tjent med Gersmann som departementschef. At han endog i de første konfliktfyldte år bevarede sit gode omdømme i tolderkredse skyldes vel også, at der var en udbredt forståelse for, at departementschefen havde mange hensyn at skulle tage, hensyn, der kunne komme på tværs af

toldetatens interesser. I hvert fald svækkede konflikten ikke tilliden til hans positive grundholdning overfor toldetaten. Ej heller rokkede det ved bevidstheden om, at han gjorde, hvad han kunne for at fremme moderniseringen af etatsforvaltningen.

Vel var det her som altid hovedreglen, at tolddirektoratet fødte idéerne og dernæst udarbejdede og fremlagde planerne til fornyelser. Det var jo også direktoratets opgave. Men vejen til realisering af planerne gik over departementschefens bord. Her blev de større projekter, sædvanligvis på det tidligste stadium, efterprøvet som tanker og idéer. Departementschefens holdning til projektet blev da retningsgivende for projektets videre forløb. Et samarbejde af denne art var direktoratet godt tjent med. Vi kunne trygt regne med, at han ville det konstruktive, men samtidig lod sig lede af, hvad der var realistisk. Ofte blev det også ham, der med sin betydelige indflydelse på de skiftende ministre og i centraladministrationen måtte bane vej, når planerne om fornyelse og modernisering stødte på vanskeligheder.

I dette samarbejde var departementschefen den tilbagetrukne part. Den udenforstående vil derfor nok være tilbøjelig til at undervurdere hans betydning for moderniseringsarbejdet, og den lader sig næppe heller i fuldt omfang efterspore i de historiske arkiver. Et resultatrigt samarbejde blev det imidlertid. Gersmann var dog ikke den, der lagde sig til hvile på laurbærrene. Kort før sin afgang tog han det initiativ, der førte til forslaget om et generaldirektorat for told og afgifter.

Indretningen af den centrale toldadministration havde i mange år optaget ham stærkt. Allerede i 1975 kom han i en artikel i »Toldetaten« om »Nutidens Tolddirektorat og fremtidens« ind på, at de ændringer, der måtte forudses i toldvæsenets arbejdsgrundlag,

på lidt længere sigt burde føre til en ændring af den eksisterende organisation med et departement og et direktorat til en enhedsorganisation, der kunne repræsentere både den teoretiske, den politiske og den praktiske viden. Tolddirektoratet, der ved den lejlighed markerede sin 10 års fødselsdag, spåede han derfor en relativt kort levetid. Det var samfundets udvikling og de ansvarliges forpligtelse til i tide at indrette egen organisation i overensstemmelse med de nye krav, der lå ham på sinde. For ham var det således ikke et mål i sig selv at komme direktoratet til livs, og sådan blev artiklen ej heller opfattet.

I begyndelsen af 1984 fandt han tiden inde til et initiativ. Det spillede vel også ind, at han 2-3 år senere ville fylde 70 år og gerne forinden ville yde sit til at få løst denne vigtige, men også vanskelige sag. Direktoratets ledelse delte hans principielle betragtninger og tilsluttede sig, at man burde søge nye veje. I oktober 1984 kom så forslaget om at samle tolddepartementet og tolldirektoratet i et generaldirektorat. Som bekendt viste det sig, at forslaget ikke kunne gennemføres.

For Gersmann blev det givetvis en stor skuffelse, at told- og afgiftsadministrationen ikke evnede selv at gennemføre den nødvendige tilpasning af egen organisation, før den videre udvikling foranledigede andre til at løse det problem. Kort efter ministerens afgørelse forelå, søgte han sin afsked.

I de nærmest følgende år fortsatte samarbejdet med Gersmann i Toldhistorisk Selskab omkring udgivelsen af Dansk Toldhistorie. I 1984 var han indtrådt i den komité, der havde til opgave at følge projektets gennemførelse og sørge for den overordnede planlægning af udgivelsen. Endnu vigtigere var dog, at han påtog sig at skrive bind V med Alf Therkildsen og O. Tobiesen Meyer som medforfattere. Under titlen »Fra importregulering til

moms« beskrives toldlovgivningen, forbrugsafgifterne og etatsforvaltningen i årene 1945-1986.

Bind V skildrede en periode, hvor Gersmann i næsten alle årene havde spillet en betydelig rolle i centraladministrationen. Han havde således i tidens løb været medlem af eller formand for de forskellige udvalg og kommissioner, der var med til at afstikke hovedlinierne for told- og afgiftspolitikken. Værket afspejler dermed også Gersmanns vidtfavnende virke og hans indflydelse på udviklingen gennem 40 skelsættende år.

Gersmanns bind udkom i begyndelsen af 1987 og blev vel modtaget af anmelderne, der omtalte det som en særdeles kyndig beskrivelse af toldadministrationens udvikling og et fremragende kildemateriale. Andre karakteriserede værket som et væsentligt bidrag til Danmarks økonomiske historie siden 1945. Kritiske bemærkninger var der også. De gik især på, at man i fremstillingen savnede anekdoterne, »historierne bag historien« eller Gersmanns personlige oplevelser ved de politiske forhandlinger, han så ofte havde deltaget i.

Tilsvarende synspunkter var fremme i komitéen, da Gersmann før udgivelsen havde fremlagt sit manuskript. Efter nogen diskussion om, hvorvidt fremstillingen ville vinde ved at blive krydret med beretninger om også de lidt mere pikante hændelser, afskar Gersmann al videre snak med ordene: »Jeg kan ikke behandle mine personer lige så respektløst som den historiker, der skriver om middelalderen, kan tillade sig at gøre«. Tonefaldet lod samtidig forstå, at han ikke ønskede flere modsigelser.

Gersmanns holdning var klar og endnu et vidnesbyrd om det syn på embedsmandens ansvar og pligter, der havde præget hans mangeårige virke i centraladministrationen,

og denne holdning satte også grænserne for den historieskrivning, han lagde navn til.

At han kunne have fortalt om interessante og spændende oplevelser med de kendte erhvervsfolk, politikere og andre, han gennem årene forhandlede med eller lærte at kende, er der ikke tvivl om. Det havde vel nok været fristende for ham at gøre det, men i så fald vejede det tungere, at han også som forhenværende så sig selv som embedsmanden, der tjener samfundet og loyalt betjener sin minister. Det var principper, han gennem hele sit virke tog alvorligt og gav en mening og et indhold, andre kunne tage ved lære af.

Det er vel også fremfor noget i hans personlige holdning, man skal søge forklaringen på, at der ikke alene i toldetaten, men i langt videre kredse stod respekt om departe-

mentschefen Gersmann. Således i de andre nordiske told- og afgiftsadministrationer, blandt de mange kolleger fra andre EF-lande og i EF-kommissionen, han arbejdede sammen med, i danske erhvervskredse og ikke mindst hos de mange ministre, han i sin lange karriere kom til at tjene under.

15 forskellige finansministre eller skatteministre blev det til. En af disse nu fhv. ministre, der for øvrigt har et særdeles indgående kendskab til centraladministrationen i det hele taget, talte jeg med kort efter, at Gersmann var gået af. I samtalen løb beklagede han, at Gersmann havde taget sin afsked før tiden, og også omstændighederne ved hans afgang. Han afrundede sine betragtninger med ordene: »Gersmann var en af centraladministrationens bedste departementschefer«.

Indhold:

<i>Mikael Venge:</i> Sagnskatter hos Saxo.....	96
<i>Vagn H. Vinje:</i> Toldelev i krigsårene 1942-1944.....	108
<i>Claus Rafner:</i> Toldarkiverne.....	124
<i>Mikael Venge:</i> Helsingørs entré.....	127
<i>Christian A. Nielsen:</i> Paul Gersmann	131

På forsiden ses Helsingørs gamle konsumtionsbod, fotograferet som møbelforretning omkring 1890. Herover ses samme scene 1945 med skudhuller efter likvideringen af stikkeren »Wienerbarnet« - begge fotos hentet i Lars Bjørn Madsens nye bog »Svingelport«, anmeldt i dette nummer.